

**В. МУСАЕВА, С. ҲОҲАЛИЕВ,
С. ТҲЙЧУБАЕВА**

КЫРГЫЗ ТИЛИ

**Жалпы орто билим берүүчү мектептердин
7-класс окуучулары үчүн окуу китеби**

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим
берүү министрлиги басмага сунуш кылган*

Оңдолгон жана толукталган төртүнчү басылышы

ТАШКЕНТ
«SHARQ» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК
АКЦИОНЕРДИК КОМПАНИЯСЫНЫН
БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ
2017

УЎК: 722.413

КБК 231(075)

М-36

РЕЦЕНЗЕНТТЕР:

- А. Темирбаев** — Ташкент облусу Паркент районундагы 33-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими;
Н. Пардабаева — Ташкент облусу Бостондук районундагы 38-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими.

Окуу китебинде колдонулган шарттуу белгилер:

Окуу китебинде сөзсүз билүүгө, үйрөнүүгө тийиштүү болгон эрежелер, корутундулар тик кош түз сызык менен берилди.

5* — оордотулуп, эң жакшы окуган окуучуларга берилүүчү тапшырмалар.

Синтаксистик талдоодо колдонулуучу белгилер:

- ээнин асты бир узун сызык менен, мисалы, Бейшегүл;
- баяндоочтун асты эки узун жарыш сызык менен, мисалы, окуду;
- аныктоочтун асты толкундуу сызык менен, мисалы, мектептин;
- толуктоочтун асты кыска сызыкчалар менен, мисалы, шаарды;
- бышыктоочтун асты чекиттүү кыска сызыкчалар менен белгиленет, мисалы, айылдан.

**Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары
эсебинен басылды.**

ISBN 978-9943-26-653-7

© В. Мусаева, С. Үсөналиев, С. Тойчубаев.
© «SHARQ» БПАК, 2004, 2009, 2013, 2017.

*Кымбаттуу окуучулар!
Силерге окууда көп-көп ийгиликтерди каалайбыз!
1-сентябрь — Эгемендүүлүк күнү менен
куттуктайбыз!*

Ырды окуп чыгып, жаттагыла, мазмунун айтып бергиле.

ЭНЕ ТИЛИМ

Кымбаттан кыналышып бүткөн тилим,
Кылымдан азиз энем күткөн тилим.
Төрөлүп бул дүйнөгө көз ачканда,
Жаралып, жаным менен бүткөн тилим.

* * *

Сүйүктүү, татынакай сулуу тилим,
Мээримдүү, жүрөгүмө жылуу тилим.
Ширелген жакут менен көркү чексиз,
Тамшанткан, такылдаткан балдан ширин.

* * *

Тилиңе кулдук кылам, энем, атам!
Кечиргин, мен тараптан болсо катам.
Сен сүйгөн, сен сүйлөгөн ушул тилде,
Кубултуп, безеп ырдап келе жатам.

* * *

Бул тилдин кылдат, кымбат сырын ачам.
Канымды сыя кылып, китеп жазам.
«Таң эртең, тил өмүрү бүтөт»,— десе,
Күн менен, уккан кечте, кошо батам.

*Абдырасул Токтомушев,
Кыргыз эл акыны*

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Жалпы элдик тилдин өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы **адабий тил** деп аталат.

Кыргыз адабий тили — жалпы элдик тилдин негизинде калыптанып, белгилүү бир нормага салынган, айтылышы, жазылышы, колдонулушу такталган, айтылуучу ойду даана, так бере алган, коомдун бардык топторуна бирдей орток тил.

Кыргыз элинин эл болуп түзүлүшүнө кызмат кылып келген, элдин биримдигин сактаган, кыргыз коомун тейлеп, кыргыз урууларын бирдикте баш коштуруп келген жалпы элдик тилибиздин негизинде кыргыз адабий тили түзүлдү.

Кыргыз адабий тилинин түзүлүшү, анын бардык бирдиктүү нормаларынын калыптанышы, өнүгүшү жазуунун пайда болушу менен тыгыз байланыштуу. Жазуу болмоюнча ар бир тил адабий тилдин мүнөздүү белгилерине толук ээ боло албайт.

1924-жылдын 7-ноябрынан баштап, «Эркин-Тоо» газетасынын жарыкка чыгышы менен кыргыз эли улуттук жазууга, туташ сабаттуулукка ээ болушу менен тынымсыз түрдө кыргыз адабий тилин өнүктүрүп келүүдө.

Адабий тил төмөндөгүдөй негизги белгилерди өз ичине камтыйт:

1. Ал бардык жергиликтүү диалектилер үчүн бирдей нормага салынган жана баарына бирдей түшүнүктүү, диалектилердин бардыгына таандык болгон негизги белгилерди: алардын тыбыштык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн бирдей чагылдырат.

2. Адабий тил коомдун өнүгүшү менен бирге өнүгөт, өзүнүн нормасын тактап, толуктап, өркүндөтүп турат.

3. Адабий тил өзүнүн ички булактарынын жана орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынган (тышкы булак) сөздөрдүн эсебинен байып, сөздүк составын толуктап турат.

4. Адабий тил бүтүндөй кыргыз улутун тейлесе, жергиликтүү диалектилер белгилүү бир гана аймакты (территорияны) тейлейт.

Кыргыз адабий тилинин түзүлүшүндө негизинен түндүк диалекти чоң роль ойноду, бирок түштүк (түштүк-батыш, түштүк-чыгыш) диалектидеги көп сөздөр кыргыз адабий тилинин лексикасын, сөздүк составын байытып турат. Аларга түндүк диалектиде колдонулбаган: *пахта, косек, пилла, мейиз, чигит, гозо, гозопая, мисте, жаңгак, датка, шалы, тыт, чие, күйөрман, ардагер* деген ж. б. көп сөздөрдү кошууга болот.

Адабий тил менен диалектилердин өнүгүшү бирдей болбойт, адабий тил тез өнүгөт да, диалектилерге өз таасирин тийгизет, бара-бара өнүгүп, диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жоюлушуна себепчи болот.

Кыргыз адабий тили **оозеки** жана **жазма** тил болуп, эки бөлүктөн турат. Жазма тилдин нормасы мамлекеттик иштерде, басма сөздөрдө, газета-журналдарда, ар кандай китептерде, иш кагаздарында ишке ашырылат. Оозеки тилдин нормасы окуу жайларында, мектептерде, лекцияларда, театрларда, телекөрсөтүүлөрдө, радиоберүүлөрдө ж. б. колдонулат.

ЖАКШЫ КИТЕП

Өмүрдүн жан шериги жакшы китеп,
 Жаш жүрөк жалындаган жолун тиктеп.
 Китепте не кааласаң бардыгы бар,
 Эрикпей карап чыксаң таамай издеп.

Акылга жакшы китеп акыл салар,
Кыялдын жаман жагын тартып алар.
Өзүндү өзүнө айтпай кайра жасап,
Сен ачкан жолдоруңа канааттанар.

Ардактуу ага-инилер, жан курбулар,
Жаңы өскөн жайдары, ачык жаш муундар.
Силерге айта турган сөзүм ушул,
Ар дайым китеп менен дос болуңар.

А. Осмонов

Төмөнкү суроолорго жооп бергиле:

1. Адабий тил деп, кандай тилди айтабыз?
2. Жалпы элдик тил дегенди кандай түшүнөсүң?
3. Кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнө, калыптанышына «Эркин-Тоо» газетасы кандай таасирин тийгизди?
4. Кыргыз адабий тили кайсы диалектилердин негизинде түзүлгөн?
5. Оозеки жана жазма тил деген эмне, алар кандай милдетти аткарат, кандай айырмаланат?
6. Адабий тилдин негизги белгилери кайсылар?
7. Кыргыз адабий тилин байытууда орус жана башка тилдеринин ролу кандай?
8. Тил жөнүндө кандай макалдарды, учкул, накыл сөздөрдү, ырларды, кара сөздөрдү билесинер?
9. Үйүнөрдөн тил жөнүндө айтылган ырларды, макалдарды, учкул, накыл сөздөрдү жана башкаларды жазып келгиле жана үйрөнүп алгыла.
10. Макал айтышуу боюнча жарыш өткөргүлө.

1-§. ТЕКСТТИН МААНИЛИК БҮТҮНДҮГҮ

Текст — маанилик, тематикалык, грамматикалык, стилистикалык жана структуралык жактан тыгыз байланышкан бир нече сүйлөмдөрдөн түзүлгөн кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки, жазуу жүзүндөгү көрүнүшү жана жыйынтыгы. Тексттин ички маанилик бүтүндүгүн камсыз кылууда негизги ой менен теманын ролу зор. Алар тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыруу менен бирге маанилик бүтүндүктүн башкы белгиси катары көрүнөт. Маанилик бүтүндүк тексттеги чагылдырылган окуялардын ырааттуу өнүгүшү жана көрүнүштөрдүн өз ара байланыштуулугу менен да аныкталат.

Текст маанилик бүтүндүк катары композициялык— структуралык жактан төмөндөгүдөй бөлүктөрдү өзүнө камтып турат: а) тексттеги ойдун башталышы; б) тексттеги ойдун өнүгүшү; в) тексттеги ойдун аякталышы. Тексттин негизги ою жана темасынан кабар берүү менен окуя, көрүнүш, кыймыл-аракеттердин аталыштарын туюндурган зат, алгачкы бир нече сүйлөмдөр тексттеги **ойдун башталышы** деп аталат. Теманы жана негизги ойду тереңдетүү менен окуялардын андан ары кеңейтилип баяндалышын туюндурган бир катар сүйлөмдөр тексттеги **ойдун өнүгүшү** деп аталат. Ал эми окуя, көрүнүш, кубулуштар тууралуу ой-корутундуларды жыйынтыктап турган акыркы сүйлөмдөр тексттеги ойдун аякталышы деп аталат. Айрым чакан тексттердин аякталышында *демек, ошондуктан, андыктан, тактап айтканда, кыскартып айтканда* деген сыяктуу сөздөр катышкан сүйлөмдөр учурашы мүмкүн. Текст көлөмү жагынан ар кандай болот. Төмөндө биз бир тексттин мисалында ойдун башталышын, өнүгүшүн, аякталышын келтиребиз:

Бир мергендин беш уулу болот. Эки уулу айтышып доодо өлөт, эки уулу атышып жоодо өлөт. Колунда жалгыз Карагулу калат. Бир күнү дагы алдырар күнү жаздырар болуп, чал тоого мергенчилеп чыгып кетет. Карагул да атама барамын дейт. Энеси бир аз какыс-кукус кылып коёт. Таарынган бала атасынын артынан кетет. Жолдо таш тизип ойноп, не бир кызыкка батат. Анан чарчап, талыкшыган бала арчанын түбүнө уктап калат. Жолу болбогон мергенчи тоодон келе жатат. Эңкейип өңүп караса, арчанын түбүндө — элик! Кудайдын берип салганын кара! Ак бараң мылтыгын октойт. Мелжеп туруп атып калат. Тарс! Элик деген өзүнүн эрке баласы Карагул экен. Мергенчинин башына кыямат кайым түштү. Жер жарылып кетпей араң турду... өлгөн баланы карууга салып, көтөргөн чал боздойт. Калганынын баары жайында: асман көпкөк, аркайган аска, бодур таштар. Арча да эч нерсени туйбагандай суйсалып сулуу. Бир гана мергендин алдынан атакелеп тосуп чыгуучу Карагул жок. Ал мергендин колунда, антара тигилген элик тону кан болгон, башы шылкылдайт.

(«Карагул ботом». Б. Исаков «Манас сабагы»)

Тексттеги *«Бир мергендин беш уулу болот. Экөө айтышып доодо өлөт, экөө атышып жоодо өлөт. Колунда жалгыз Карагулу калат. Бир күнү дагы алдырар күнү жаздырар болуп, чал тоого мергенчилеп чыгып кетет»* деген сүйлөмдөр менен ой башталып, андан аркы сүйлөмдөрдө Карагул жөнүндө баяндалып, окуя тереңдеди, өнүктү, тема жана негизги ой аныкталды. Ал эми акыркы сүйлөмдөрдөгү мергенчинин өз уулун элик экен деп атып алышы менен, *«өлгөн баланы карууга салып көтөргөн чал боздойт», «Бир гана мергендин алдынан атакелеп тосуп чыгуучу Карагул жок», «Ал мергендин колунда, антара тигилген элик тону кан болгон, башы шылкылдайт»* деген сүйлөмдөрдүн жардамы менен окуя, ой кайгылуу аяктады.

1. Тексттерди кунт коюп окугула. Анын бөлүктөрүн (башталыш, өнүгүш, аякталыш) аныктап көрсөткүлө.

1. А. Осмонов — кыргыздын таланттуу лирик-акыны. Ал жаштайынан жетим калып, интернатта тарбияланган. Түрдүү темадагы кызыктуу ырларды көп жазган. У. Шекспирдин, А. С. Пушкиндин чыгармаларын, грузиндердин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын кыргызчага которгон. Ден соолугунун начардыгына карабастан, өмүрүнүн акыркы мезгилинде да ыр жазган. Таланттуу акындын өзү жок болсо да, анын ырлары ырдалып жана айтылып жүрөт. Чыныгы талант деген ушул.

2. Тумарис уулу Спарангизди сак уруусунан болгон Заринага үйлөтүрмөкчү. Ошол доордун салты боюнча болочок келин жана күйөө бала бири-бири менен күрөшкө түшөт. Күрөш аёосуз болот. Кээде жигит күчтүүлүк кылса, бирде келин кысым жасайт.

Аягында Спарангиз жеңип чыгат (эгерде кыз жыгылса, анда күйөөсүнө баш ийип жашоого тийиш). Тумарис уулунан жана ага татыктуу келининен кубанып турат. Той шандуу өтөт. Бирок кубанычтары көпкө созулбайт. Ирандын шахы Кайхисравдын элчиси пайда болот. Элчи шах анын колун сурат жатканын айтат. Тумарис шахка өзү эмес, бейиш сындуу журту керек экенин дароо баамдады жана элчиге кескин каршы жообун берди.

Согуштун болоору айдан ачык болуп калды. Тумарис Иран шахын жоокерлери менен чөлдө күтүп алды. Эки жактын жоокерлери бири-бири менен беттешип, айыгышкан согуш болот. Бир дөңсөөнүн үстүндө салгылашуунун жүрүшүн күзөтүп турган Кайхисрав кылычын жалаңдап, нөкөрлөрү менен согушка шашылды. Бирок, биринчи эле беттешүүдө курман болду. Шахтын өлгөнүн билип, ирандыктардын руху түшүп, чегине башташты. Натыйжада Тумарис кошууну толук жеңишке жетишти.

2. «Тилим менин жан дүйнөм» деген темада өз алдынча чакан баяндоо дилбаянын жазгыла. Анда тексттин

бардык бөлүктөрүн (башталыш, өнүгүш, аякталыш) катыштыргыла.

3. Бул башталган текстти андан ары толуктап, ойдун өнүгүшүн жана аякталышын жазгыла. Тема тандагыла.

Конок күтүү, мейман тосуу — ата-бабаларыбыздан бери келаткан кыргыздын ыйык салты. Мейман келип турган үй кут түшкөндөй сезилген. Жети адам келсе, бирөө Кыдыр алейкисаламдай көрүнгөн...

4. Текстти окугула, ойдун өнүгүшүн тапкыла. Эмне себептен өнүгүш бөлүгү деп эсептейсизер, далилдегиле.

А. Токомбаев прозалык чыгармаларды жазууга өткөн кылымдын 20-жылдарынын башында киришкен. 1927-жылдан тартып басма сөз беттеринде жарыялана баштаган аңгемелери, фельетондору жана журналисттик макалалары Аалынын прозалык чыгармаларды жазуудагы машыгуу мезгили сыяктуу.

Анын «Жараланган жүрөк» повести автобиографиялык мүнөзгө ээ. Бектурган карыянын кайыр сурап, кичинекей Өмүрбегин ээрчитип, эчен ызакордуктарды көрүшү автордун өз башынан өткөн кыйынчылыктарынын негизинде жазылгандай. Бирок повесть жалаң гана автобиографиялык маалыматтардын жыйындысы эмес. Анда автордук чоң жалпылоолор, типтүү образдар орун алып, ошол образдарда эки доорду көргөн адамдардын мүнөздөрү кеңири ачылган.

«Мезгил учат» повестинде автор бир эле каармандын балалык кезинен тартып, элге белгилүү чоң сүрөтчү болгонго чейинки узак жолун көрсөтүш үчүн анын өмүрүн терип-тепчип сүрөттөп отурбастан, каармандын өмүрүнүн урунттуу учурларын жазууга көбүрөөк аракеттенген.

Мындан башка А. Токомбаев: «Даат», «Жол жомогу», «Акылмандын жообу», «Өлүм кимди коркутпайт», «Ашырбай», «Таң алдында» аттуу роман, новелла, очерктерди жазды. Бул чыгармалар да эл тарабынан жылуу кабыл алынды.

(К. Артыкбаев)

5. Тексттин башталыш бөлүгүн кайсы сүйлөмдөр туюндуруп турат? Эмне үчүн башталыш деп айтабыз? Үзүндү кайсыл чыгармадан алынган?

Ал кандайдыр жээкте турду. Ортодо агымы катуу шар дайра, өйүздөгү шагылда алиги маралдар. Мына ошондо бала маралга жалынды: «Мүйүздүү Бугу-Эне, мүйүзүнө бешик илип, Бекей таежеме апкелип берчи. Суранам, бешик апкелип берчи, Бугу-Эне. Алар да балалуу болушсунчу». Ушинтип, жалынып сыздаган бойдон бала суу үстү менен Мүйүздүү Бугу-Энеге чуркап баратты. Суу оюлбады, буту малынбады, бирок өйүз жээкке да жетпеди, бир ордунда тыпылдап чуркап тургансыды. Ага карабай Мүйүздүү Бугу-Энеге жалынып-жалбара берди. «Мүйүзүнө илип, бешик апкелип берчи. Атам ыйлабасынчы, Орозкул аба Бекей таежеми урбасынчы, экөө балалуу болушсунчу. Ошондо мен баарын жакшы көрөм, бирок аларга бир баланы берчи, айланайын, Бугу-Эне. Мүйүзүнө илип, бешик апкелип берчи...»

6. Тексттин аякталышындагы сүйлөмдөр кайсылар? Аякталыш бөлүгү экендигин эмнеден байкоого болот?

Окуу бүткөндөн кийин, Дүйшөн мени колумдан жетелеп, «Экөөбүз азыр бир иш кылабыз, Алтынай», — деди, өзүнчө сүйүнгөндөй, мени күлө карап. — «Мына бул теректерди мен сага арнап алып келдим. Ушулар жетилип чоңойгончо, сен дагы жетилип, жакшы киши болуп, көктөп бүрдөйсүн. Менин баамымда сен чоң окумуштуу адам болосун. Айтты-айтпады дээрсин, сенин таалайыңа жазылып турат, жайнаган көзүңдөн айланайыным, тал чыбыктай солкулдак кезиң, зээниң бар, акылың тунук. Ушул тилекке багыштап алып келдим. Кел эми, өз колубуз менен тигип коёлу. Багың окуудан ачылсын!»

(Ч. Айтматов, «Биринчи мугалим»)

2-§. ТЕКСТТЕГИ АБЗАЦ МЕНЕН КИЧИНЕ ТЕМАЛАРДЫН БАЙЛАНЫШЫ

Текст бир же бир нече **абзацтан** жана **кичине темалардан** турат. Ал эми өз кезегинде абзац да бир нече кичине темадан турат.

Кичине темалар — тексттин бир бөлүгү, тактап айтканда, жалпы мазмунунун бир бөлүгүн билдирген деталы. Ар бир кичине тема маанилик, тематикалык, түзүлүш жактан байланышкан бир нече сүйлөмдөрдү өзүнө камтыйт. Кичине теманын өзүнүн темасы, башкы ою болот. Ал эми бир нече кичине темалардан түзүлгөн тексттин бир бөлүгү абзац деп аталат. Текст көбүнчө баяндалган окуя, көрүнүштөргө ылайык бир нече кичине темалардан тургандыктан, өзүнөн-өзү абзацтарга ажырайт.

Абзац — бир ойдун бүтүшү менен экинчи ойдун башталышын же ойдун андан ары тереңдешин билгизген каражат. Абзацта бардык сүйлөмдөр, татаал синтаксистик бирдиктер катышуу менен ойдун башталышы, өнүгүшү, аякталышы болот. Бир абзацта маанилик, грамматикалык жана структуралык жактан байланышкан жалпы темага жооп берген бир нече кичине темалар болушу мүмкүн.

Мисалы: Карышкыр кетенчиктей секирди да, куйругун такымына кысып, четке жылжый басты. Жолу болбоду. Адам турат. Адам этке жолотпойт. Бөрү жортуп, саал алыстай берди да, тык токтоп, ыркырап адамга кайрылды. Көздөрүнөн көк чаар учкундар чачырап, кылкан жалы түксүйдү. Башын ийинине ката жыйрылып, азууларын шакылдата арсайтып, жаалы көзүнө чыгып, акырын жакындай берди.

Султанмурат катуу кыйкырып, бөрүнү токтотту да, Чабдардын жүгөнүн шыпырып ала койду. Жүгөндү колуна ороп жиберип, ооздукту салмоорлоп кармады. Эми анын куралы ушул жүгөн болуп калды.

Карышкыр дагы жакындап келди да, кылкан жалы түктүйүп, тулку бою тырышып, секирмекчи болуп, жерге жабышып жата калды. Көздөрү Султанмураттын көзүнө кадалды. Ага бөрүнүн көзү курчураак, заардуураак сезилди.

Бирок Султанмурат жалтанбады. Болгондо өмүрүндө биринчи жолу жүрөгү муштумдай эт экенин, ал дүкүлдөп, көкүрөгүн ургулап жатканын даана сизди...

Султанмурат жүгөндү оңтойлото кармап, илгери жүткүнө даяр турду.

(Ч. Айтматов, «Эрте келген турналар»)

Бул текстте беш абзац бар. Алар «Султанмурат жана карышкыр» деген теманын негизинде маанилик, грамматикалык жана структуралык бир бүтүндүктү түзүп турат. Биринчи абзацта карышкыр жаныбардын адамды көргөндөгү портреттик ал-абалы сүрөттөлсө, экинчи абзацта Султанмураттын кыймыл-аракет, ал-абалы баяндалды. Үчүнчү абзацта окуя андан ары тереңдеп, карышкыр секирмекчи болду. Төртүнчү абзацта Султанмураттын жалтанбастыгы, ал эми акыркы абзацта окуя жыйынтыкталды. Султанмурат даяр турду. Бул абзацтардын ар биринде бир нече кичине темалар бар. Мисалы, биринчи абзацта беш кичине тема бар:

- а) карышкыр жылжый басты;
- б) жолу болбойт;
- в) адам этке жолотпойт;
- г) ыркырап адамга кайрылды;
- д) акырын жакындай берди.

Бул кичине темалар бири-бири менен маанилик байланышта болуп, окуянын улам өнүгүшүн шарттап, жалпы темага жооп берүү менен татаал синтаксистик бүтүндүк катары абзацты туюндуруп турат. Ал эми кийинки абзацтардагы кичине темаларда окуя өнүгүп отурат.

Текст → абзац → кичине темалар

Абзац менен башталган биринчи сүйлөм саптын башынан башталбастан, бир аз орун калтырылып, төртүнчү же бешинчи тамгадан башталып жазылат.

7. Төмөнкү текстти көркөм окугула. Канча абзац бар? Ар бир абзацта кандай кичине темалар жайгашкан, далилдегиле. Тексттин мазмуну боюнча кеңири баяндама (изложение) жазгыла.

Майсалбектин каты

Мен согушта жүрүп, эрдик көрсөтөйүн деп, эч качан эңсеген эмесмин. Мен өзүмдү эң жөнөкөй, эң бир асыл ишке — мугалимдикке даярдап жүргөмүн. Заманым ушул экен, балдарды тамга таанытып, окутуунун ордуна курал кармап, жоокер болдум. Ал менин айыбым эмес.

Мына, азыр мектепте окуучу жаштарга менин биринчи жана акыркы берип кетер сабагым — ушул, аларга окутуп кеткен билимим да — ушул. Буга мен турмуштан алып чыккан бардык билимимди жумшайм.

Бир сааттан кийин мен Мекеним тапшырган ишке барып, кайра кайтпаймын. Душмандын талылуу жерине барып, аны кыйратып, өзүм да жок болом. Мекен үчүн, эл үчүн, дүйнөнүн бардык жакшылыгы үчүн!..

Бул — менин акыркы катым, акыркы калем шилтешим, акыркы сөзүм. Апа, миң бир эки апа десем дагы кадырыңа жетер белем, түшүнгүн, бул бир жөн эле өлүп берүү эмес, бул жөн эле жан кечтилик эмес, бул — өмүр сүрүүнүн эң бир эбегейсиз түрү. Кулакка жат угулса да, бул — жашоо үчүн болгон өлүм. Мен өз ыктыярым менен ушуну туура таптым. Мен эч кандай кылчактаган жерим жок. Мекеним мага бул ишти ишенип тапшырганы үчүн сыймыктанам...

(Ч.Айтматов, «Саманчы жолу»)

8. Төмөнкү эки текстти абзацтарга ажыраткыла. Андагы кичине темаларды тапкыла жана ар бир текстке тема

тандагыла. Абзац менен кичине темалардын ортосундагы байланышка көңүл бургула. 1-тексттин маанисин түшүнө билгиле.

1-текст: Таласка келгени, Манас тегерегине не бир мыкты азаматтарды жыйнайт. Аларга аркар аяк, жез билек ат жакшысын мингизет, тон жакшысын кийгизет. Жегендери сары казы, кыйма жал. Күндө күлүк таптоо. Жарак жасоо, күндө күрөш, ат үстүндө кармаш. Машыгуу. Ушунун баарысына Жакып нааразы болот. Анан Манаска айтат: — «Мен жыйнаган мүлкү канча, мен жыйнаган мал кайда? Баарын жоготтун. Ушубу сенин кылганың? Балалуу болдум деп жүрсөм, куу баш бойдон экемин», — дейт. Көзүнө дүнүйө ысык, мал ысык болгон чал менен Манас айтышпайт. Бир адамга билинбей, жан кишиге көрүнбөй, түн катып, кетип калат. Кете берет, кете берет. Анжыяндын Бозталаасына келет. Бир оокумда аксакалчан абышка баатырдын алдынан чыгат: — Оо, баатыр, атыңдын оозун бура тур. Сен атагы кылымга кеткен, кыргыз журтун ата болуп сактаган, эшигинин алдына жүздөгөн тулпар байлаткан Орозду баатырдын артында калган бир тукум экенсиң. Сен ошол Ороздуну тарткан шерсиң. Бирок алдындагы боз атыңдын бейбелчеги бир тутам, бечелдик сыны бар, алты ай сапар жол жүрсөң, бул атың жүрбөй калар былкылдап. Кармашка минер мал эмес. Чабал. Оо, Манас балам, тилимди ал. Ушул Анжыяндын боз талаасына экөөлөп аштык айдайлы. Алты айда бышар. Дегениңе көнөмүн, көкжал сага ата болуп беремин. Абышканын айтканына Манас макул болот. Экөө аштык айдайт. Күзүндө кырман толо эгин болот. Манаска тең шерик болгон абышка Баба дыйкан экен. Ал Нойгуттун каны Карачанын колунда кайыптан бүткөн куу байтал кулун тууганын, ал кулун туулары менен энесинин үстүнөн он эки жолу секирип өткөнүн, ал айгай укса шашпаган, ай караңгы түндө да, бир изин жаза баспаган, кетмен туяк, кең соору

тулпар болорун, сайышка минер мал экенин айтат. Андан бери он эки жыл өтүп, быйыл Карачанын калкына каатчылык келиптир. Айдаган аштыгын чегиртке талап жеп кетет. Эми Карача ошол тулпарды жетелеп, сага өзү келет. Буудайдын баарын берип, ошол Аккуланы ал, чалгынга минсең чарчабайт, оорукка минсең оорубайт, атышка минсең арыбайт. Кыялың өсүп жетилет, кырсыктын баары кесилет. Сага катылган адам оңбосун, — деп Баба дыйкан бата берет да, көздөн кайым болот. Анын айтканы келет.

(Б. Исаков, «Манас сабагы»)

2-текст: Кашка жолдун бою. Жол таманында серейип жалгыз турам. Ийри-буйру чубап таштаган аркандай тээ батышты карай созулуп жаткан жолдон көзүмү албай дел болуп турам. Ыйламсырап, жалгызсырап, айланага чочуркай карадым. Учү көрүнбөс жол жатат. Жол кулач уруп баратып талаага сиңип жоголо түшөт. Кеңгиреп нес болуп турган калыбымда арт жагымды кылчак карадым. Тетигинде бир атчан келатат. Жалгызсырап турган жаным киши караанын көргөнгө жандана түштүм да, серейген саамайымды бир сылап алып, мына ошол атчандан көз айрыган жокмун.

(“Телегей” романынан үзүндү)

9. «Мекеним — алтын бешигим» деген темада бир нече абзацтардан турган баяндоо тибиндеги сүрөттөөнүн элементтери катышкан текст түзгүлө.

3-§. ТЕКСТТИН БАЙЛАНЫШТУУЛУГУ

Тексттеги сүйлөмдөрдүн өз ара ички маанилик байланышуу жолдору (кайталoo)

Тексттеги сүйлөмдөрдүн өз ара ички маанилик байланышуу жолдору (уланма байланыш, темалар аралык байланыш, удаалаш байланыш) тууралуу

маалыматтарды эсиңерге салгыла. Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн байланышы (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу жана таандык) менен сүйлөмдөрдүн ортосундагы (жогоруда аталган) байланыштардын кандай жалпылыктары жана айырмачылыктары бар, ой жүгүртүп талдагыла.

10. Сүйлөмдөр өз ара ички маанилик жактан кандайча байланышып жатат? Өткөн чакты билдирген этиштик баяндоочтордун (*тарадык, бардым, дос болдум, үйрөндүм, окудум, көрдүм, түштүм, калгым келди*) сүйлөмдөрдү байланыштыруудагы ролу кандай?

Көптөн күткөн жай мезгили да башталды. Биз каникулга тарадык. Мен шаардагы туугандарыбыздыкына бардым. Кошуналарынын Алмаз, Марат, Самат деген балдары менен дос болдум. Алардан аз да болсо, орус тилинде сүйлөгөндү үйрөндүм. Кызыктуу китептерди окудум. Кинофильмдерди көрдүм. Көлгө да түштүм. Досторум окуган мектеп менен тааныштым. Эмнегедир алар менен бирге шаарда калгым келди. Бул оюмду үйгө кат аркылуу жазып жибердим, үйдөгүлөр уруксат беришсе экен деп, кудайдан күнүгө тиледим.

11. Кыргыз элинин көркөм адабий жана фольклордук чыгармаларынан сүйлөмдөрдүн өз ара ички маанилик уланма, удаалаш, темалар аралык байланышуу жолдорун чагылдырган сүйлөм тизмектерин табууга көнүккүлө. Оозеки, жазуу кебиңерде сүйлөмдөрдүн маанилик байланышуу жолдорун туура сактоого аракеттенгиле. Уланма байланыш катышкан тексттен үзүндү жазып келгиле.

12. Сөздөрдүн ортосундагы байланыштар менен сүйлөмдөрдүн арасындагы байланыштын түрлөрүн ажырата билгиле. Бул байланыштарды айырмалоо максатында даяр тексттердин үлгүлөрүн пайдалангыла. Сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорунун ишке ашуусунда көбүнчө 1-сүйлөм 2-сүйлөмгө, 3-сүйлөм 4-сүйлөмгө негиз боло тургандыгына көңүл бургула. Удаалаш байланыштагы текст түзгүлө.

Үлгү: Берекелүү күз айы башталды. Мөмө-жемиш бышып, эгин-тегин жыйналды. Токчулук, молчулук-тун мезгили өкүм сүрдү. Шаан-шөкөт, той-мааракелер удаа-удаа болуп жатты.

Мында 1-сүйлөм, 2-сүйлөмгө негиз болуп, удаалаш байланышты. Мисалы, күз келбесе, мөмө-жемиш бышпайт эле. Ушундай эле 3-сүйлөм 4-сүйлөмгө негиз болуп, удаалаш байланышты.

4-§. ТЕКСТТЕГИ СҮЙЛӨМДӨРДҮ БАЙЛАНЫШТЫРУУЧУ ТЫШКЫ ТИЛ КАРАЖАТТАРЫ

Тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыруучу тышкы тил каражаттарына булар кирет: сөздөрдүн кайталанышы, синоним жана антоним сөздөр, байламталар, баяндоочтордун жак, чак, сан боюнча бирдей келиши, интонация, синтаксистик параллелизмдер.

Сөздөрдүн кайталанышы аркылуу байланышта бирдей сөздөр бир нече ирет кайталанат:

МУЗЫКА

Мен суу ичпейм тандай катып турганда,
Мен нан жебейм алдан тайып курганда.
Музыкадай мага таттуу суусун жок,
Берчи мага,

Берчи мага,
Жарым кашык музыка!

Мен ыйлабайм капа тартып турганда,
Мен кубанбайм бак-дөөлөткө тунганда.
Дарым ушул кайгы жана шаттыкта,
Берчи мага,

Берчи мага,
Жарым ууртам музыка!

Эмнелер жок бул дүйнөдө, жарыкта,
Не бир сонун... не бир кымбат асыл баа.

Мен кетерде ошончонун ичинен,
Сагынарым,

Эң аярым,

Эң кымбатым — музыка!

(А. Осмонов)

Оорулуу акын,
Ойго жакын,
Ооруп алсыз олтурат.
Акын, акын,
Акын баркын,
Өлүм билбей кол сунат.
Оорулуу акын,
Сөздөрү алтын,
Алсыз жалгыз олтурат.
Кантсин акын, ак кагаздын,
Бетин ырга толтурат.

(А. Осмонов)

Эскертүү: Айрым учурда бир нече окшош сөздөр удаа-удаа келип да, сүйлөмдөр байланышат:

Сөздөрүң чубалжыбай кыска болсун,
Ар сөзгө он-ондогон маани толсун.
Сөздөрү акылмандык мүрөк болор,
Сөздөрү наадандардын чөлдөй соолор.

(Жусуп Баласагын)

Мында сүйлөмдөр сөздөрдүн кайталанышы аркылуу жана антоним сөздөр аркылуу да байланышты.

III жактагы жактама, шилтеме ат атоочтордун жардамы менен болгон байланышта зат атооч сөздөр 3-жактагы ат атооч сөздөр менен алмашылат:

Мисалы: Адегенде Данияр мурункудай эле үнү кысталып, батына бербей, акырын баштады. Бирок бара-бара анын үнү ичтен күч алып, чыйралып, күчөй берди. Анын ыры, сөзү жок эле үн менен обон.

Деңиздин толкуну удургуп каптагандай, төктүрмө обон ташынып, анын сөз айтууга чамасын келтирбей жатты.

(Ч. Айтматов, «Жамийла»)

Анан тигил ага манаптары, болуштары сага да, тигилерге да тогуздан айып ойлошор. Аны өздөрү калыстык дээр. Сакалы чачыраган киши атын теминди:

— О, Куке, журт куудулу — Куйручуксуз. Сиз ушул өз дөбөнүздө тек отурбайсыз. Алыстан карааныңызды көрүп, атайы келдик. Биз тим калбайбыз. Даттанабыз. Ошол кезде сиз да болуп бериңиз?

— Э-э, даттанабыз дегиле...

— Айтар кепти айттык, Куке...

Тигилер жөнөй беришти.

— У-а-а — деди Куйручук, тиги узап бараткан атчандардан көз айырбай.

— Барарын барармын. Айтарымды айтармын. Хи-хи... Кулкуну бузук кудай ургандар кеп жээр бекен. Аны ошол кезде ошол жерден көрөрбүз.

(Т. Сыдыкбеков, «Кулкү жана өмүр»)

Синонимдер аркылуу байланышуусу. Мында көбүнчө синоним сөздөр менен сүйлөмдөр өз ара байланышып турат.

Чечендикти эмнеден баштоо керек? Кээ бир өтө уяң, чечкинсиз кишилер чогулуш, жыйында адепсиз, ыксыз, туура эмес сүйлөп аламбы деп жүрүп, такыр сүйлөбөс, унчукпас болуп алат. Өзүндү өзүн, айрыкча кулун курагында өтө жалтаң, ыкшоо болуудан сактан. Адегенде чакан топ, чакан жыйындарда сүйлөп, өз кемчилдигинди өзүн сындай бил. Чечен, сөзмөр, кеп-корлуктун белгиси — өз оюн отургандарга так, кыска, түшүнүктүү, мазмундуу айта билүү. Айта турган оюн дайыма комуздун үч кылындай дилинде күүгө келип турууга тийиш. Өзүнө-өзү талабы мажирөө, ыкшоо кишилер билдире турган оюнун аягына чыкпай,

экинчисине, анан үчүнчүсүнө өтөт. Натыйжада кептин мааниси жоголуп, чаржайыт бир нерселер сүйлөнөт. Жыйында бир саат эмес, беш минут сүйлөсөң да өтө дыкат даярданып, сөзүң үч бөлүктөн: кириш сөз, айта турган негизги ой жана жыйынтыктоодон турушу керек. Чогулуш алдында материалды бир сыйра карап ал. Бир эле темада бир нече аудиторияда сүйлөөгө туура келсе, анда аудиториянын деңгээлине ылайыктап, бир нече варианттарды түзүп алганың оң. Угуучулардын сезимин дароо жылоодон алып, көңүлүн дароо өзүңө буруу үчүн, айтылып жүргөн трафареттен баштаба сөзүңдү. Кагазга үңүлбөй, эркин сүйлөөгө үйрөн. Докладыңдын деңгээли канчалык терең болгону менен, эгер окусан, өз деңгээлин, мазмунун жоготот. Улуу кишилерден көп мисалдар сүйлөбө. Кебиң канчалык жөнөкөй, мааниси терең, дикцияң таза, үн тембриң угумдуу болсо, ошончолук чогулуштун көркүсүң.

(К. Сактанов)

Антонимдер аркылуу байланышуусуна төмөнкү текстти алууга болот:

Мисалы: Жаш кезде коркок болсо, карыганда чоркок болот. Жаш күчү менен, кары кеңеши менен. Жоголуп табылган мал — олжо, ооруп айыккан жан — олжо. Ачуу болуп, мурчтан өтпөйт, таттуу болуп, балдан өтпөйт. Айткан айыптуу, айтпаган күйүттүү. Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт. Жакшы адам таап сүйлөйт, жаман адам каап сүйлөйт.

13. Тексттеги сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырып турган кайталанган сөздөр кайсы? Алар кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү? Ал сөздөр жок болсо, сүйлөмдөр байланышабы?

Сыйдагүл окууну бүтүп, кызыл диплом алды, бирок ал али мугалим эмес. Чектелген районго келип, бала окута баштады, бирок Сыйдагүл мында да мугалим экенин чындап сезе албады. Жылдар өттү, Сыйдагүлдүн окуучулары да көбөйө баштады. Ошенткен сайын

Сыйдагүлдүн жүрөгүн бир суроо эзе берер эле: «Мен чыныгы мугалим боло алдымбы? Сүйүктүү эжейимди тарта алдымбы?» Бирок бул суроого Сыйдагүл эч качан жооп бере алчу эмес. Мына, бүгүн гана, бала окутканына кыйла жыл болгондон кийин гана, өзүнүн чыныгы мугалим экенин айныбай сезгендей болду. Бул маанайлуу күн Сыйдагүлдүн нукура мугалим катары кайра төрөлгөн улуу күнү да эле!..

(О. Айтымбетов)

14. Тексттеги кайсы зат атооч ат атооч менен алмашылып, сүйлөмдөрдү байланыштырып жатат? Эгер зат атоочтун өзүн эле колдонсо текст андай болмок?

Согушту биз тилеп алган жокпуз, бул — көптүн башына келген кыйын иш, бүткүл адам баласына балта урган зулум күч. Биз аны менен күрөшпөй коё албайбыз. Ал үчүн кан төгүп, ал үчүн жан берип, аны кыйратып жок кылууга милдеттүүбүз. Антпесек биздин адам деген атыбыз өчөт.

15. 3-жактагы ат атооч сөздөрдү катыштырып, ыр же кара сөз түрүндөгү чакан текст (дилбаян) түзгүлө. Ат атоочтордун сүйлөмдү байланыштыруучу каражат катары ролун аныктагыла.

16. Текстте сүйлөмдөрдү байланыштыруунун каражаты катары кайсыл сөздүн синонимдери колдонулган? Тексттин мазмуну боюнча баяндама жазгыла.

Ысык-Көл — кыргыздар бүт дүйнөгө сыймыктана турган эң сонун көлдөрдүн бири. Кыргыз журтчулугунун басып өткөн жолу, тарыхы, муң зары, кайгы-кубанычы, арзуусу, кыялдануусу мына ушул табияттын таберигинин кылымдап толкуп келген толкундарынын арасында катылып жаткансыйт. Таланттуу акын А. Осмонов дартына даба издеп, дал ушул кыргыз берметинин жээктерине келген. Акын бул жайдан

учкул ыр саптарын тапкан, шыгына шык, ырына ыр кошулган. Акындын чыгармачылыгына жаңы эргүү, жаңы дем кошулган.

Орустун атактуу географ окумуштуусу П. П. Се-мёнов Тянь-Шанский дал ушул ажайып кооз жайга таасирленип, бүт дүйнөгө белгилүү болгон Женева көлү менен салыштырып баалаган. Кыргыз бермети-нин көркү нечен кылымдар мурун жашаган XVII кы-лымдагы Абулгазы даанышман тарабынан да жогору бааланып, анын санжыраларынан орун алган.

17. Тексттеги сүйлөмдөрдү кандай антоним сөздөр байланыштырып турат? Текстке тема тандагыла, башкы оюн аныктагыла.

Уулум, эгерде акылдуу, даанышман боломун десен, өнөрлүү болууну көбүрөөк ойлонгун. Өнөрдүн арты менен сый-урматка жетишесиң. Эгерде өнөрдөн пай-даланбасаң, куурап калган даракка окшоп каласың. Арийне, акыл-парасатың жетиштүү болуп туруп, өнөрсүз болсоң, сенин даанышмандыгың жансыз сүрөткө же мөмөсүз даракка окшоп калат.

Уулум, өз кесибиңе, ата-бабаңдын мартабасына, мансабына манчыркап, илим, өнөр үйрөнүүдөн эч ка-чан намыс кылбагын. Атанын мансабына маашыр-ланып, ак эмгектен качуу, өнөр-илим үйрөнбөй коюу түркөй, наадан адамдардын иши. Акылдуу, дааныш-ман адамдар эмгектен эч убакта качпайт, илим-өнөр үйрөнүшөт. Сен ушуну жакшы билгин, эгерде сен ак сөөк тукумдан болсоң деле, акылың, парасат-идире-гин, үйрөнгөн бир өнөрүң болбосо, андан сага эмне пайда?

Эй, уулум, акыл парасаттуу жана өнөрлүү, илимдүү адамдар менен дос болгун. Өнөрсүз адамда касиет болбойт. Ак эмгектен, илим-өнөр үйрөнүүдөн баш тартпагын.

(«Ой гүлдөрүнөн»)

Мурунку сүйлөмдөгү сөз же сөз айкашы кийинки сүйлөмдөрдө өзүнө маанилеш башка сөздөр менен алмашылып келет.

Мисалы: Бул жолу вертолёттор жапыз учуп, шукшурулуп келди да, беймарал жайылып жаткан бөкөндөрдүн калың тобун уйгу-туйгу түшүрдү, үрккөн бөкөндөр жарылган тосмонун көлүндөй каптап, көктөн түшкөн балээден сүрдүгө качты. Капыстан келген бу шумдуктан эси чыккан жандыктар чаң-тополоң түшүп, башчысын таппай, башаламан дүрбөлөңгө кабылды. Бейкүнөө макулуктардын канаттуу темир шумдукка каршылык кылар аргасы болбоду.

(Ч.Айтматов, «Кыямат»)

Синтаксистик параллелизмдер аркылуу байланышуусу. Мында сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүштөрү бирдей болот.

Чаң созулат тамандан.
Жакшылык келбейт жамандан.
Булбулдун мукам үнү бар.
Тайлактын таза жүнү бар.
Аскар, аскар, аскар тоо,
Аягы барып чап болот.
Атадан алтоо болсо да,
Сыйлашпаса, жат болот.

(Калыгул)

Эр жигиттин жакшысы,
Сөзүндө болбойт жалганы.
Кеңешин элге билгизет,
Береке-пейил киргизет,
Элине пайда тийгизет.
Жигиттердин жаманы,

Айылдашын күйгүзөт,
Жакындарын кейитет.

(Барпы)

Киринди сөздөр аркылуу байланышуусунда, биринчиден, экинчиден, ошентип, демек, кыскасы, ырас, сөзсүз, албетте, балким, мүмкүн деген сөздөр аркылуу байланышат.

Мисалы: Элдик музыканын өкүлдөрүнүн бирден-бири — Карамолдо Орозов. Балким, ой жүгүртүп кыялдансак, К. Орозов өз убагында музыкадан билим алып, консерваторияны бүтүрсө, балким, дүйнөлүк аренага чыккан улуу композиторлордун бири болор беле?

(Ч. Айтматов)

Айрым учурларда ата-энеңер түшүнбөстүктөн силерге тарбия, адеп берүүдө капилет тескери сүйлөп алуулары мүмкүн. Алардын мындай учурда айтканда-рынын туура эместигин акырындык, кичипейилдик менен түшүндүргүлө. Катаал мамиле жасап, алардын мээримге толгон дилин оорутпагыла. Ата-энеңердин нускалуу кеңештерин дилге тутпай туруп, кыскасы алардын ыраазылыгын албай туруп, эч бир ишке киришпегиле.

(«Ой гүлдөрүнөн»)

18. Көркөм адабий чыгармалардан маанилеш сөздөрдүн алмашуусу аркылуу сүйлөмдөрү өз ара байланышкан үзүндүнү таап жазгыла.

19. Синтаксистик түзүлүштөрү бирдей сүйлөмдөргө мисал келтиргиле.

20. Төмөнкү тексттен киринди сөздөрдү белгилегиле. Сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруудагы алардын ролун аныктагыла.

Улуттук маданияттын ажарын ачкан жалпы элдик маданияттын соолбос булагы — тил. Деле эч

бир тилди кем баалоого болбойт. Неге дегенде жер жүзүндө сүйлөгөн бардык жандуу тилдер негизинен эки булактан байып өнүгөт, биринчиден, ар бир тилдин өз сөздөрү, экинчиден, өзүндө жок сөздөрдү башка тилдерден ооштуруп, өзүнүн ички мыйзамына багындырып алуусу.

Англис тилинде бир нече кылымдан бери үн чыгарган эң кыска сырдык сөзгө чейин чогултуп, алтымыш миллион кеп-сөз сөздүккө түшкөндүгүн көрүнүздөрчү деп, тилчи Жээнбай Мукамбаев таң калат. Албетте таң каларлык камкордук. Ал элдин өз тилине иштеген камкордугу. Мурда орус тили кенчи он миндеп саналса, бүгүнкү күндө ал өз коруна болгондо да, жүз миндеген сөздү камтыйт.

Ой-сезимди ойготолу. Тил тегин тактайлы. Маанилеш сөздөрдүн ошол көп маанисин иликтейли. Өзүбүздө жок сөздөрдү, албетте, четтен алалы. Четтен келген сөздөрдү, албетте, кыргыз адабий тилинин мыйзамына сыйдыралы. Ар бир термин, ар бир кеп-сөз өз тилинде эмнени туюндурат. Ошол так туюнтмасын чечмелеп кабыл алууга жетишели.

Бардык замандарда ар бир тил четтен келген сөздөрдү өз мыйзамына багындырганда гана ал жандуу сөзгө айланган. Тил маданиятына үлүш кошуп, сөз казынасын байыткан.

(Т. Сыдыкбеков)

Байламталар аркылуу байланышат: *анткени, себеби, эгерде, же болбосо, жана, да, менен, ошон үчүн, ошол себептүү, же жана башкалар.*

Мисалы: Атанын перзентине деген сүйүүсү чексиз. Ошол себептүү ал перзентин өзүнүн сүрөтүнөн көчүрүлгөн нуска деп билет. Бала биринчи сөздү энеден угат. Ошол себептүү ал сүйлөгөн тилди «эне тили» дегендин мааниси да ушунда. Силердин бул жарык дүйнөгө келишиңерге себепкер болгон, тарбиялап өстүргөн ата-энелердин сүт акысын эч бир

кемчиликсиз актагыла. Мээримдүү бөпөлөөсүнүн акыбетин кайтаргыла. Өмүр бою аларга ак кызмат кылып, алардын ыраазылыгын алгыла. Аларга болгон урматтоонорду ширин тил менен, таза эмгегинер менен көрсөткүлө. Алардын, силерге айткан насааттарын ак дилден кабыл алып, өз ишинерде туура пайдалангыла. Алардын турмушунан ар дайым кабардар болуп, эч нерсеге зарыктырбагыла. Анткени алар силерге эч качан жамандык тилебейт. Ар дайым силердин бактылуу, таалайлуу болуп, ыракаттуу өмүр кечирүүнөрдү арзуу кылат. Ошон үчүн алардын айткандарына ыклас койгула.

(«Ой гүлдөрүнөн»)

21. Төмөнкү үзүндүнү окугула. Сүйлөмдөрдү байланыштырып турган байламталар кайсылар экенин аныктагыла.

— Мен да билем сени, таятанды да билем. Ал жакшы киши, — деди Мүйүздүү Бугу-Эне. — Сени көптөн бери күтүп жүргөнбүз, — деди бала. Бала жетине албай кубанды, бирок кандай алкыш айтарын билбеди. — Балык болуп кубулуп, Ысык-Көлгө, ак кемеге сүзүп кетейинби? — деди бала кокус келген оюн айтып.

Бирок балык болуп кетери бышык эле. Мүйүздүү Бугу-Эне эчтеме жооп кайтарбады. Ошондо бала кийимин чечип ыргытты да, кадим жайкысындай ичиркене бүрүшүп, жээктеги талдын бутагын кармай сууга кирди. Бирок кызык, суу сөөк какшатып муздак эмес, дымыктырып ысык экен. Бала көзүн жумбай суу асты менен сүзүп, ал өткөндө суу түбүнөн удургуп көтөрүлгөн миң сан алтын балыктарды, кумдарды, таштарды көрүп баратты. Бирок ысык суу демин кысып, негедир тумчуктурат.

— Мүйүздүү Бугу-Эне, жан соога мен да сенин уулунмун. Мүйүздүү Бугу-Эне, — деп катуу кыйкырды бала.

Мүйүздүү Бугу-Эне суу жээктей чуркады. Мүйүзүнөн шамал ышкырып, катуу чуркады. Аны көрүп, бала тумчукпай жеңилденип калды...

(Ч. Айтматов, «Ак кеме»)

22. «Чыныгы достук» деген темада баяндоо дилбаянын жазгыла. Анда сүйлөмдөрдү байланыштыруу үчүн байламталарды пайдалангыла.

Баяндоочтордун жак, чак, сан боюнча бирдей келиши аркылуу мурунку жана кийинки сүйлөмдөрдөгү баяндооч сөздөр бирдей жак, сан, чакта келет.

Улуу акын жана композитор Т. Сатылганов 1864-жылы азыркы Токтогул районунда кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Балалык кези малайлык менен өткөн. 15 жашынан тартып ырдай баштаган. Алгачкы чыгармаларында лирикалык ырлар орун ээлеген. Арзымат менен айтышып, аны жеңген жана атагы чыга баштаган. Жалган жалаа менен акынды байманаптар каматышкан. Акын орус революционерлеринин жардамы менен түрмөдөн качып чыккан жана 69 жашында дүйнөдөн кайткан. Улуу акындын чыгармачылыгынын өзөгүн элди жактоо, өмүр-өлүм, санат-насыят ырлары түзгөн. М и с а л ы ,

Кээде турмуш уу берет,
Ачуусуна алданба.
Кээде турмуш кант берет,
Таттуусуна алданба.

Жанында өлүм турса да,
Жалантып кылыч сунса да,
Жабыгып жүрөк кансырап,
Ирмелбей көзү турса да,
Үмүткө тойбойт адамзат.

23. Төмөнкү «Куран»дан алынган үзүндүнү кунт коюп окугула, жак, чак, сан боюнча бирдей келген баяндоочтор-

Мусулман түшүнүгүндө адам бул дүйнөдөн өткөн
соң, аркы дүйнөдө денеси менен жаны бир жыл бирге
болот, үй-бүлөсү керээз-мурасын кандай аткарганын
сезип жатат.

Алла тааланын жерге, сууга, асманга, жараты-
лышка, адамга, ааламдарга, дүйнөдөгү бардык кубу-
лушка жүргүзгөн абсолюттук бийлиги Куранда кайра-
кайра баса айтылат. Ал — бардыгын билген, бардыгын
көрүп турган, бардыгын жетектеп бараткан сырдуу
күч. Ал бейтарап да, кайдыгер да эмес. Ал жазалайт
же урмат көрсөтөт. Эчтемени көз жаздымда калтыр-
байт. Жашыруун кабарчы, элчи, периште, пайгамбар,
өкүлдөрү аркылуу, аян-белги, жышаандары аркылуу
бардыгын билип турат. Андыктан ким менен болбосун
эсептешип коюуга даяр. Кезеги келсе, эсебин берет.
Ар бир макулуктун туулушун, өмүрүн, өлүмүн билүү
менен ал соңку сааттын качан келерин, ким жаза-
ланып, тозокко түшөрүн, ким сыйланып, бейишке
чыгарын так айтат.

(Э. Турсунов)

24. «Азыркы жаштар жана ыймандуулук» аттуу темада
баяндоо дилбаянын даярдагыла. Сүйлөмдөрдү өз ар байла-
ныштыруу максатында жак, чак, сан боюнча бирдей келген
баяндооч сөздөрдү да пайдалангыла.

Интонация аркылуу байланышат. Сүйлөмдөрдөгү
тыныш белгилеринин бирдей колдонулушу аркылуу
байланыш ишке ашырылат.

Мисалы: Башын куттуктоо— алыс сапардан аман-
соо кайтканда, айтор, алтын башын сак-саламат
көрүшкөндө ага-туугандары, эже-карындаштары, дос-
тамырлары, куда-сөөктөрү ага акча-тыйын сунуу, мал
энчилөө, кийит кийгизүү өндүү жай айтылат.

(«Баба салты, эне адеби»).

— Мынакей! Айланайын эл-журт! Мынакей! Жаман кулпуну сууруп алып эле, алып кетиптир! Кокуй, кокуй, кудай шорубузду кайнатып, кашайткан экен!.. Ал эмес желинин кармап көргөм! Балдарым сүт десе тандайы такылдайт! Анан төшөктө жатсам да, жалгыз уйду кантип өзүм көздөбөйүн!

(Чыңгыз Айтматов, «Бетме-бет»)

25. Төмөнкү тексттеги тыныш белгилерине (интонацияга) көңүл бургула. Тыныш белгилери аркылуу сүйлөмдөр кандайча байланышып жаткандыгын аныктагыла.

...Орозо маалы экен. Кечки намаз окулуп, эл тизиле олтуруп, алдыга дасторкон жайылып, ага тамак-аш коюлгандан кийин, Жанек атаны Байтик баатыр: «Ооз ачыңыз, ата, даамга караңыз» дегенде, «Оомийин, бис-симилла, ир-рахмаан ир-рахим» — деп, Жанек боорсоктон бирди алып, оозуна салып койгон экен. Эшикке жакын отурган Байтиктин жигити: — Ээ, баатыр, баатыр, ооз ачуунун эрежесин бузуп койдунуз го, — дейт. Анда Жанек: — Кандайча бузулду, кана айтчы, угайын, — дейт. Жигит: — Адегенде суу ууртап, туз жалап, анан нандан ооз тиет эмеспи, — дейт. Жанек: — Бир боорсокту алып көрсөтүп, мобунун ичинде суу да бар, туз да бар, нан да бар — деп, тике карайт. Ошондо Байтиктин жигити сөзгө жыгылган экен.

(«Кырчын» журналынан)

6-§. ОРУНДУУ КАЙТАЛОО, АНЫН ЗАРЫЛДЫГЫ

Баяндалып жаткан ойду тактоо, бекемдөө, бышыктоо жана сөздөрдүн образдуулугун, көркөмдүүлүгүн, элестүүлүгүн арттыруу максатында колдонулган кайталоо **орундуу кайталоо** деп аталат.

Орундуу кайталоо төмөнкүдөй учурларда зарыл: кептин образдуулугун, көркөмдүүлүгүн жана элестүүлүгүн күчөтүүдө.

Мисалы:

Акылбек: — Болотбек... Кулунум... Мени эле карайсың, түк көз айрыбай карайсың... Эмне... мени сагындыңбы?.. Мен да сени сагындым... Аябай сагындым.., куса болдум, кулунум... Болотбек, качан келип, комузунду колуңа аласың? Ушинтип эле илинип тура береби? Келсеңчи, келип ырдап берсеңчи... Ырынды сагындым, күүндү сагындым. Кыял-жоругунду сагындым...

Уруштун азап-тозогун тартып, колу-бутунду окко жулдуруп ийсең деле мейли эле... Андан бөлөктүн мага кереги жок эле го, кулунум, Болотбек! Болотбек!.. Баары бир сен келесиң! Ыраспы, сен келесиң! Келүүгө тийишсиң! Сенин өлгөнүңө ишенген эмесмин, азыр да ишенбейм! Түк ишенбейм! Күтөм сени! Сен келгиче өлбөй тирүү жүрө берем, чыдайм ошого, чыдайм!

(«Атанын тагдыры»)

Ойду бекемдөө, тактоо, бышыктоо максатында колдонулат:

Орундуу сөз акыл-эстен от алат,
Орунсуз сөз ийининден баш алат.
Маңыз сөздүн көрө албадым пайдасын,
Көп сүйлөсөң, чалынасың сен бачым.
Көп сүйлөбө, а көрөкчө так сүйлө,
Түмөн сөздүн оң мааниси бир сөздө.
Байкагын, сөз айтарда ойлоп сүйлө,
Кордукту орой сөздөн тартып жүрбө.
Тил такта, башың аман болору чын,
Сөздөрүң накыл болсо — өмүр узун.
Чыгаша, киреше да тилден делет,
Андыктан тилди мактап, тилди сөгөт.
Дайыма сөздү ойлоп айтуу керек,
Жакшы сөз сокур үчүн көздөй керек.

(Жусуп Баласагын)

Адамдын ар кыл ички сезим-туюмдарын (кайгырганын, кубанганын, чочуганын жана башкаларды) баяндоодо колдонулат.

Кулунум, сени эс-учундан ажыратып жатканда, кулунум, кычкачтап жаңгак чаккансып, башыңа шири кийгизип, мээнди чагып жатканда, кулунум, мээнди мыкчып, чанагыңан коркунучтуу кан-шүүшүнү аралаш көзүң чыгып баратканда, кулунум, Сарыөзөктүн түтүнү жок кыямат оту жаныңды куйкалап, каның катып жатканда, эриниңе бир тамчы суу тамызбай, асман мисирейгенде, мына, ошондо бүт дүйнөгө жан берген жараткан Эгебиз Күн сага жексур көрүнүп, жарык чачкан Күн эмес эле ааламдагы жаркын Эгелердин эң караңгысы сен экенсиң деп, күндү каргай алдың бекен?!

(Ч. Айтматов, «Кылым карытар бир күн»)

Официалдуу иш кагаздарындагы орундуу кайталоо:

Жакында айыл жана суу чарба министрлиги журналисттер менен пресс-конференция өткөрдү. Пресс-конференцияда республикабыздын коомчулугуна белгилүү болгон «Дыйканордо» бирикмесинин маселеси тууралуу сөз болду. Айыл жана суу чарба министрлиги дыйкандардын бүгүнкү күндөгү оор абалына кайдыгер карабастыгын билдиришти. Министрлик Т. Акматов жетектеген «Дыйканордо» бирикмеси менен буга чейин иштешип келген жана иш аракеттерин уланта бермекчи. («Кыргыз туусу» 1998-ж. 3—5-февраль)

26. Ырда кайсы сөздөр, кандай максатта кайталанып жатат, далилдегиле. Темасын, башкы оюн аныктагыла.

Дүйнө-өмүр уул бердин, бала бердин,
Дүйнө-өмүр алоолонуп жана бердин.
Неге сен алыс кеткен сапарыңан,
Ээрин жок, жайдакталып кайра келдин,

Дүйнө-өмүр энчи бердин, үй-жай бердин,
Күн көр деп, бар белекти белендедин.
Неге сен ыраак кеткен сапарыңан,
Эскиртип, канатынды кайра келдин?

(А. Осмонов)

27. Гезиттик материалдардан, кабарлардан официалдуу-иштиктүү стилдеги орундуу кайталоолор катышкан сүйлөмдөрдү таап жазгыла.

28. Тексттеги Ажардын ички сезимин автор кайсы сөздү орундуу колдонуу менен окурмандарга жеткирип жатат, далилдегиле.

— Жаным, апа! Жаным, апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жалгызың келип, жалооруп жаныңда отурат. Жалгызыңдын сөзүн ук, аны ая, апакебай! Жалгызың бүгүндөн баштап, ата-бабасы тааныбаган бирөөгө сатылганы жана ага баш байлаганы жатат. Андан кутказ, азапты көрсөтпө, ач койнунду, апакебай!.. О, жараткан ай! Мунуң эмне? Анык бар болсоң, мени неге көрбөдүң? Эми сенден башка таянар тоом, жашынар бутам калбай калды! Сага берген өлүмдү кудай мага ыраа көрбөдү. Эми эмне кылам, кудай ай!

(К. Баялинов)

29. Кептин образдуулугун, элестүүлүгүн жеткирүү максатында кандай сөздөрдүн кайталангандыгын силер орундуу деп эсептейсиңер? Ал сөздөрдү белгилегиле.

О, чиркин, энелик ай! Ушундай гана тамчы таалайың бардык азап-тозокту жууп кетет го! «Көзүңдөн айланайын, карааныңдан айланайыным. Айланайын сенден, айланайын! — деп, бети-башын сыйпалап, жалынып-жалбарып, балкылдап ыйлап жибердим. Ошентсем: «Ыйлабачы, эне, ыйлабачы»,— деп жатты. — Кечирип кой мени, кечиргин. Сени таштап деле кете албайт экем. Чыдабадым, ичим түтпөдү.

(Ч. Айтматов, «Саманчынын жолу»)

7-§. ОРУНСУЗ КАЙТАЛОО

Тил каражаттарын ыңгайына жараша алмаштырып колдоно билбегендиктен, сөз байлыгынын жардылыгынан, учкай ой жүгүртө албагандыктан, стилдик жактан туура эмес, орунсуз кайталанып колдонулган сөздөр пайда болот. Муну **орунсуз кайталоо** деп атайбыз.

Мисалы: *Мен тоого карагат тергени чыктым. Менин атым жок болгондуктан, жөө болчумун. Тоодо карагат абдан көп жана бышып турган кези экен. Мен карагатты терип да, жеп да жаттым. Ошентип, мен кечке карагат терип, кечинде үйгө көп карагат алып келдим. Апам мен терип келген карагаттан варенье жасады.*

Бул жерде *мен, тоо, карагат, терип* деген сөздөр орунсуз кайталанган. Эгер бул кайталоолордон арылтып, стилдик жактан оңдоп түзсөк, текст төмөндөгүдөй болмокчу.

Мен тоого жөө карагат тергени чыктым. Кечке курсагымды да тойгузуп, кечинде көп карагат алып, үйгө келдим. Апам андан даамдуу варенье жасады.

Демек, ой түшүнүктүү, так, кыска берилди. Чубалжыган, кайталаган сөздөр жок, көлөмү да чакан, логикалык жактан ырааттуу.

Эскертүү: Орунсуз кайталоонун натыйжасында тексттин көлөмү көбөйүп, логикалык ырааттуулук сакталбастан, мазмун да жардыланат. Оозеки, жазуу кепте *болот, керек, болчу, болсо* деген сыяктуу сөздөр жыш колдонулат. Мына ушундан арылуу зарыл.

Орунсуз кайталоону жоюунун жолдору

Кайра-кайра кайталанган сөз же сөз айкашынын ордуна анын маанилеш синонимдерин колдоно билүү:

Мисалы: *Биздин ата-энелерибиздин заманында мугалимди сыйлап-урматташкан болчу, ал эми азыркы заманда мугалимдер сый-урматтан ажырап калышты. Бул сүйлөмдүн туурасы: Биздин ата-энелерибиздин доорунда мугалимди сыйлап, урмат кылышкан, ал эми азыркы заманда окутуучулардын кадыр-баркы кетти. Мурунку сүйлөмдөгү «мугалим», «заман», «сыйлап-урматташкан» деген кайталанган сөздөрдүн кийинки сүйлөмдө «окутуучу», «доор», «кадыр-барк» деген синонимдери пайдаланылып, сүйлөм ашыкча кайталоодон арылды.*

Орунсуз кайталанган сөз, сөз айкашынын ордуна ат атооч сөздөрдү колдонуу менен да сүйлөмдүн стилин оңдоого болот:

Түн ортосунда кой короого карышкыр кирди. Карышкыр эл келгенче, далай койлорду жарып салды. Эл чуркап келгенде, карышкыр бир койду чала жан сүйрөгөн бойдон эбак эле кой короодон узап кеткен болчу. Туура варианты. Түн ортосунда мал короого карышкыр тийди. Ал далай койду жарып салды. Эл жүгүрүп келгенде, ал бир койду чала жан сүйрөгөн бойдон эбак узап кеткен эле. Бул жерде «карышкыр» деген зат атооч сөз «ал» деген 3-жактын ат атооч сөзү менен алмашылып, ой такталды. Ошондой эле, ашыкча сөздөр да кыскартылды.

Орунсуз кайталоону четтетүүдө интонациянын да ролу зор. Айрым учурда текстте байламталар (менен, жана, да, же, же болбосо ж. б.) орунсуз, жыш колдонулган учурда алардын ордуна тыныш белгилерин мисалы, үтүрдү колдонуу ылайык.

30. Тексттеги орунсуз кайталанган сөздөрдү четтетип, кайрадан оңдоп, түзүп чыккыла.

Улуттук китепканада өзбек элинин бардык акын-жазуучуларынын чыгармалары орун алган. Кайсыл акын-жазуучунун чыгармасы болбосун бул жерден китепкананын кызматкерлеринин жардамы менен

кыйналбай таап алууга болот. Китепкананын кызматкерлери окурмандарды сылык жана маданияттуу тейлешет. Китепкананын залдары кенен, жарык, таза, иреттүү жана кышкысын жылуу. Китепканада атайын отуруп, эс алганга ылайыкташтырылган жумшак орундуктар бар. Китепканада айрым окурманды байкасаң, кээде окубай эле керээли кечке сүйлөшүп, күн өткөрүшөт. Алар анда эмне үчүн убактысын коротуп, китепканага келишерин түшүнбөйсүң. Эгер, албетте, бош убакыт болсо, китепканага барып, кызыктуу адабий чыгармаларды окуганга, жан дүйнөндү байытканга не жетсин.

31. Өзүнөрдүн жана жолдошторуңардын оозеки, жазуу кебиндеги орунсуз кайталанган сөздөрдү туура байкап, туура түзүүгө аракеттенгиле. Сөздөрдү орундуу кайталоо максатында өз алдыңарча машыгуу, көнүгүү иштерин жүргүзүлө. Орундуу кайталоого ылайык көркөм чыгармалардан үзүндү таап, жазып келгиле.

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

8-§. КӨРКӨМ СТИЛГЕ МҮНӨЗДҮҮ ТИЛ КАРАЖАТТАРЫ (КАЙТАЛОО)

Көркөм стилге окуя, көрүнүштөрдү, каармандардын иш аракеттерин образдуу, реалдуу, элестүү, көркөм, таасирдүү баяндоо максатында кыргыз тилиндеги бардык лексикалык (активдүү, пассивдүү сөз катмарлары, түз, өтмө, көп маанилүү, эмоционалдуу сөздөр ж. б.), фразеологиялык (макал-ылакап, идиома, сөз айкаштары ж. б.), морфологиялык (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөр ж. б.), синтаксистик (сүйлөм, анын түрлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр, каратма, кириңди, сырдык сөздөр ж.б.) тил каражаттары кеңири колдонулат.

32. Тексттердеги көркөм стилге мүнөздүү лексикалык тил каражаттарын (историзмдер, диалектизмдер, архаизм-

дер, антонимдер, эмоционалдуу-экспрессивдүү маанидеги сөздөр) белгилеп көрсөткүлө, алардын ролун аныктагыла.

а) Арзымат чоң манапка ырчы болгонуна, байлыгына мактанып өзүн мартабалуу көрсөтсө, Токтогул ташкындаган таланты эл атынан сүйлөй тургандыгын билдирди. Эмгекчилер тарабында тургандыгын айгинелеп, тап жигин ачып айтты.

("Токтогул")

б) Күрөөкө соот дат болду,
Кермеде толгон ат болду.
Көй күлүктү көргөндө,
Күлүктөн Жакып жат болду.
Кара жаак Айбалта,
Муну кайкалатпай ким аштайт?
Камоодо жүргөн калың журт,
Муну капа кылбай ким баштайт.

(«Манас»)

Маа бербеген олпогун,
Дооронуна коюлсун.
Көрүстөнүн төбөсү,
Эки күн калбай оюлсун.

(«Курманбек»)

Көк темирден туулга,
Эки күн калбай тытылып,
Көргөндөр жандан түнүлүп.
Ок өтпөгөн чопкуттар,
Канжыгадай тилинип,
Элеман уулу Төштүктүн,
Сырттандыгы билинип.

(«Эр Төштүк»)

в) Өмүрдүн көбүн жашап, азы калды,
Тургандыр өлүм шарты бузулбастан.
Эсептеп бирөөлөргө карызым барбы?
Кутула бергим келет ушул баштан...

Олтурбай азын-көбүн өлчөп-болжоп,
Алгамын бул турмуштан каалагандай.

(С. Эралиев)

Кыйкырат ички-тышкы сезимдерим:
«Берип кет, өзүң менен ала кетпе!
Улуу күч, аны аткарчу кезим менин!»

г) Жайкы желге ичке ноодаларыңын акырын ыргалышынан, бариктеринин бири-бирине тийишип чыгарган үнүнөн, жаратылыштын укмуш обонун угам, ырчы талым.

Кыш түштү. Сампарлап кар жаады. Бир жума жаады. Жигит кар малтап, өзүнүн терегине барды.

(А. Муратов)

д) Оңолкан: Ачка болсоң эмне кылайын? Сени мен отунга жумшаган эмесмин! Деги ченем чендүү сындырып алсаңчы! Карма! Ээн баш өскөн неме көрүнбөйбү? Оңолкандын ким экенин билбейт да! Шашпа! Кемээчтейм го баарыңды! Башым аман турса, бул үйдөн эч кимиң мага тик багып, үн ката албайсың!.. Шашпагыла!

(«Атанын тагдыры»)

Үлгү: Мужук байлары, падышалык бийлик — историзм.

Күрөөкө соот дат болду. Күрөөкө соот — архаизм. Сампарлап кар жаады. Сампарлап — диалектизм. Кемээчтейм го баарыңды! — эмоционалдуу маанидеги сөз.

9–10-§. ИЛИМИЙ СТИЛЬ, АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА ТИЛ КАРАЖАТТАРЫ

Илимий стилге илим жана техника тармагында жазылган монографиялар, илимий-популярдуу справочниктер, энциклопедиялар, өндүрүштүк, илимий-техникалык адабияттар, окуу китептери, методикалык колдонмолор, реферат, докладдар, ге-

зит-журналдарга жарыяланган илимий макалалар, диссертациялык эмгектер кирет.

Илимий стиль илим-изилдөө мекемелеринде, окуу жайларында, орто мектептерде, илим менен алектенген бардык чөйрөлөрдө кеңири колдонулат.

Илимий стилде көбүнчө илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу-адистер, илимпоздор, мугалимдер жазышат. Алар өзүнө чейинки жана ошол учурдагы (изилдеген проблемасына тиешелүү) иштерге сын баа берип, өзүнүн көз карашын билдирип, илимий ой жүгүртүп, атайын метод, ыкмалардын жардамы менен зарыл факты, материалдарды чогултушат. Эксперименттерди жүргүзүшөт. Аларды жалпылаштырып, талдоого алышат, системага салышат. Илимий корутунду, жыйынтык чыгарышып, далил, аргументтерди келтиришет. Айрым учурда илимий ачылыштарды жасашат.

Илимий стилдин өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

Жалпылангандык — турмуштун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн, түшүнүктөрүн аныктоо. Бул максатта абстракттуулукту туюндурган тил каражаттары колдонулат.

Объективдүүлүк — тигил же бул проблеманын чындыкка ылайык келерин ишенимдүү далилдерге таянуу менен аныктоо. Окумуштуулардын ойлору цитата түрүндө алынат.

Логикалуулук — аныктама, түшүнүк, теориялык жоболор өз табиятына жакын, ырааттуу, системалуу чагылдырылат.

Тактык — илимий стилдеги терминдер так, түшүнүктүү, кыска келет.

Лексикалык каражаттар. Илимий стиль терминдерге бай. Ар бир илимге (математика, химия, физика, биология, тарых, медицина ж. б.) тиешелүү терминдер өз ич ара тыгыз байланышып, системаны түзүп турат.

Терминдер (**Синтаксис**: сөз, сөз айкашы, сүйлөм, сүйлөмдүн түрлөрү. **Морфология**: сөз түркүмдөрү. **Сөз жасоо**: уңгу, мүчө. **Фонетика**: тыбыш, тамга ж. б.). Башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да илимий стилде жыш кездешет. Алар төл сөз менен бирге келишет.

Мисалдар келтиребиз: **Орто кылымдардын тарыхы** — жалпы тарыхтын байыркы дүйнөнүн тарыхынан кийинки экинчи бөлүгү. Орто кылымдарда элдердин көбүндө кул ээлөөчүлүк эмес феодалдык түзүлүш болгон. («Тарых», 7-кл.)

Химия — заттар жана алардын бири-бирине айлануулары жөнүндөгү илим. Азыр 3 миллиондон ашык зат белгилүү, алардын катары дагы жаңы заттар менен толукталууда. Заттардын кээси жаратылыштан табылса, кээ бирөө капрон жана нейлон сыяктуу жасалма түрүндө алынат. («Химия», 7-кл.)

Атмосфера — биздин планетабыздын эң үстүңкү жана эң жеңил, абдан кыймылдуу катмары болуп саналат. Жердин тиричилигинде анын ролу зор. Ал тирүү организмдерге дем алуу үчүн, өлүмгө дуушар кылуучу космостук нурлардан, метеориттердин түшүшүнөн, күндүз күндүн куйкалаган нурларынан, ал эми түнкүсүн муздап кетүүдөн сактоо үчүн зарыл. Атмосфера болбогондо, жер айдын бетиндегидей, эч бир тиричиликсиз чөлгө айланып калмак. («География», 7-кл.)

Материя деген сөз жаратылышта болгондордун бардыгын билдирет. Материя эки түрдө болот. Бир түрү зат деп аталат.

Мисалы: темир, суу, туз, кычкылтек. Суу — зат, ал эми суунун тамчысы — физикалык тело. Аллюминий — зат. Ал эми андан жасалган кашык физикалык тело болот. Ар кандай физикалык тело формага ээ жана кандайдыр бир белгилүү көлөмдү ээлейт. («Физика», 6-кл.)

Жогорудагы ар бир илимдин тармагы боюнча алынган түшүнүк, аныктамаларда эң алгач өзөк,

түшүнүк айтылып, андан кийин анын негизги өзгөчө белгилери саналып өттү.

Мисалы: Тил — адамдардын өз ара пикир алышуу куралы. Ал — коомдук көрүнүш. Коом өнүксө, тил да өнүгөт. Тил коллективи бөлүктөргө ажыраса, тил диалектилерге бөлүнөт. Диалектилердин көбөйүшү бирдиктүү тилдин жок болушуна алып келет. Тилдин түрлөрү көп.

Мында тил — аныкталуучу түшүнүктү атаган термин. Адамдардын өз ара пикир алышуу куралы — эң негизги өзөк түшүнүк. Формула түрүндө карасак: **Термин + өзөк түшүнүк + өзгөчө белгилери = аныктама.**

Морфологиялык каражаттар. Сын атоочтун салыштырма даражасы — **ыраак** мүчөсү илимий стилдеги тексттерден учурайт. Педагогикалык эксперименттин материалын иликтөөчү, тажрыйбалуу мугалимге сунуш кылганы оңбу же окуу процессинде өзү түздөн-түз сынап көргөнү ылайыкпы дегенде, албетте, кийинки ой чындыкка жакыныраак болот.

Сан атоочтун эсептик саны, бөлчөк саны, иреттик сандары башка түрлөрүнө салыштырмалуу кеңири пайдаланылат:

1941-жылкы ченемсиз бүлгүнчүлүккө алып келген согуш жылдары фашисттер 70 миң айыл-кыштакты, 1710 шаар, поселокторду өрттөп, 25 млн адам үй-жайсыз калганын айтуу эле жетиштүү.

Жалпы калктын 1000 адамынын 125 и жогорку жана орто, 764 ү орто билимдүү болуп эсептелет.

(Көркөм маданият)

Киринди сөздөр да илимий стилде жыш колдонулат: *жалпысынан алганда, биздин оюбузча, биринчиден, экинчиден, адатта, басымдуу түрдө, эреже катары, көбүнчө, сиздин пикириңизче, кыскасы, тактап айтканда, чындыгында, айтмакчы, бир сөз менен айтканда* деген өндүү киринди сөздөр жолугат.

Мисалы: Адабият сабагынан билим берүү иши башка окуу сабактарынан айырмаланып, эки жактуу мүнөзгө ээ. Ал, биринчиден, көркөм сөз искусствосу катары окутулса, экинчиден, адабияттын өнүгүү тарыхы менен теориясы боюнча адабият таануу илиминин негизин үйрөтөт.

(С. Байгазиев)

Кызматчы сөздөр да илимий стилдеги тексттерден кезигет: **жандоочтор** (тууралуу, аркылуу, жөнүндө, караганда, үчүн ж. б.), **байламталар** (да, же, бирок, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, анткени, эгер ж. б.), **бөлүкчөлөр** (гана, го, абдан ж. б.)

Мисалы: Мүйүздүү Бугу-Энеге кол көтөрүү — энеге кол көтөрүү менен барабар. Бала дал ушундай кабыл алат, ушундай түшүнөт. Мына ошондуктан тоодогу чыныгы бугуну атуу, анын мүйүзүн жара чабуу — бул бала үчүн Мүйүздүү Бугу-Энеге кол салуу менен барабар.

(К. Асаналиев)

Дарактардын көпчүлүгүнүн мөмөлөрү менен уруктарын да шамал таратат. Себеби токойдун шагынын астында шамал болбойт. Бадалдын көпчүлүгүн курт-кумурскалар чандаштырышат. Ошол эле себептен бадалдардын мөмөлөрүн негизинен токой канаттуулары таратышат.

(«Биология», 6—7-кл.)

Илимий стилде ошондой эле **-уу, -да** мүчөлөрү аркылуу уюшулган этиштин учур чагы, **-уу, -оо** мүчөлөрүнөн уюшулган кыймыл атоочтордун барыш жөндөмөсүндө келиши менен *болот, кийин* деген жардамчы сөздөрдүн, айкашып айтылышы да колдонулат.

Мисалы: Алыкулдун өз алдынча ойлоно билген сүрөтчү катары калыптанышы үчүн жекече турмуштук

тажрыйбасы жана адамдык тагдыры аныктоочу мааниге ээ болгон деп, тайманбай айтууга болот.

Ички сезимди билдирген сырдык сөздөр, илептүү сүйлөмдөр илимий стилде кездешпейт. **Мен** деген 1-жактын жекелик түрүндөгү ат атоочтун ордуна **биз** деген көптүк түрү колдонулат.

Синтаксистик каражаттар. Себеп-натыйжаны, ой-пикирлердин жыйынтыгын туюндурган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр кезигет:

Башкы каарман адегенде көбүнчө окуяга өзү активдүү катышпай, байкоочу катары гана көз салып карап турат да, анан өзүн атуулдук жактан түптөнтүп алгандан кийин гана адам болуп, жол издөөгө өтөт.

(«Кыргыз адабияты», 7-кл.)

Жайылма сүйлөмдөр жыш кездешет:

Адилетик жөнүндө кылымдар бою эңсеп келгендер аткарылбас кыялдарын жомокко айландырыптыр. Ошол адабиятты түшүнүү, талдоо, андан күч топтоо, күл азык алуу сенин китеп окуу маданиятыңа, окумалдыгыңа байланыштуу экенин унутпаганың абзел.

(«Адабият», 7-кл.)

Баяндоочу атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч, атооч-туктардан турган сүйлөмдөр да катышат. Ээ менен баяндооч сүйлөмдүн граматикалык негизин түзөт, ошондуктан алар баш мүчөлөр деп аталат. Калган мүчөлөр — айкындоочтор.

(«Кыргыз тили», 5-кл.)

33. Тексттерди салыштыргыла. Суу стилдерде кандайча мүнөздөлгөнүн аныктагыла. Тил каражаттары кайсылар?

I

Суу — ар кандай түрдө бардык жерде кездешет. Суу жер бетинин ойдундарын толтуруп, океандарды

жана деңиздерди пайда кылат. Суу эң чоң массадагы кар жана муз түрүндө уюлдук өлкөлөрдү жана бийик тоонун чокуларын каптап турат. Суу өтө майда тамчыларга айланып, булутту пайда кылат, ал эми булуттардан жамгыр жаап, жерге сиңип, агын сууларды жана дарыяларды пайда кылат.

(Химия, 7-кл.)

II

Булак болуп тоолордон,
Кайнап чыккан аккан суу.
Топуракты нымдатып,
Сүзүп чыккан аккан суу.
Жүрүп кетсе алтындай,
Жаркыраган аккан суу.
Сымап менен окшошсун,
Сылыктыгың аккан суу.
Жайы-кышы мал ичип,
Семиз болгон аккан суу.
Барган сайын көбөйүп,
Деңиз болгон аккан суу.

(Барны)

34. Төмөнкү аныктамаларды илимий стилге мүнөздүү белгилер менен толуктап, андан ары улап жазгыла.

Окуу китеби — жаш муундарга билим берүүчү курал...

Фразеология — тил илиминин бир бөлүмү...

Геология — тоо кен байлыктарын иликтейт...

Медицина — ар кыл ооруларды дарылоонун жолун издейт...

35. Байланыштуу кеп жөнүндө түшүнүк деген темада илимий маалымат даярдагыла. Илимий стилдеги тексттер менен кеңири таанышып, зарыл факты, мисал, далилдерди жыйнагыла. Байланыштуу кеп боюнча адабияттарды окугула. Колдоно турган тил каражаттарды аныктагыла.

11-§. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ ТУУРАЛУУ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Публицистикалык стиль гезит-журналдарда, радиоуктурууларда жана телекөрсөтүүлөрдө, өкмөт, мекеме жетекчилеринин докладдарында, макала, очерк, мемуардык чыгармаларда жана башка учурларда колдонулат.

Публицистикалык стилдин милдети — коомдук турмушта, саясий чөйрөдө, эмгек процессинде же чет элде болуп жаткан алдыңкы идеялар, алга жылуулар, өзгөрүүлөр, жаңыруулар тууралуу маалыматтарды өз убагында элге тез, таасирдүү, жеткиликтүү баяндоо, ал окуяларга карата коомчулуктун пикирин пайда кылуу, агитациялык, пропагандалык ролду аткаруу болуп саналат.

Публицистикалык стилде коомдук-саясий сөздөр (парламент, сессия, депутат ж. б.), үгүттөө маанисиндеги сүйлөмдөр (*Алдыңкы мамлекеттерге теңелели. Жердешчиликке жол бербейли. Таланттууларды тандайлы* ж. б.) жана эмоционалдуу маанидеги сөздөр да кездешет. Лексикалык, морфологиялык, синтаксистик тил каражаттары колдонулат. Маалыматтар ачык-айкын, так, фактыга таянуу менен далилдүү жана аргументтүү болуп, географиялык, тарыхый аталыштар, коомдук-саясий терминдер, уюм, мекемелердин наамдары аталат. Айрым учурда көркөм, илимий, официалдуу-иштиктүү стилдин элементтери да орун алат. Абстракттуу чакырык маанисиндеги сөздөр, синонимдер, неологизмдер, сырдык сөздөр, жөнөкөй, татаал сүйлөмдөр, каратма сөз, киринди сөз, төл жана бөтөн сөздөр пайдаланылат.

Кыргыздын айрым акын-жазуучулары публицистикалык жанрда да калемин сынашат. Мисалы: Ч. Айтматов («Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат»), Т. Сыдыкбеков («Табылга»), К. Жусупов («Ыр сабындагы өмүр») ж. б.

36. Тексттен илимий стилдин элементтерин белгилегиле. Кайсы сүйлөмдөрдө үгүт, чакырык мааниси бар? Кандай тил каражаттары бар? Автор кандай проблеманы козгоп жатат?

Ысык-Көл орусча аталганда жылуу көл дегенди билдирет. Туз-Көл деген да аты болгон. Ысык-Көл тартылып баратат. Эгер аны мурда жүздөгөн суулар толтуруп турса, бүгүн алардын баары бүт бойдон сугатка жумшалат. Көлдөн суу агып чыкпайт. Көлдүн жээги жыл сайын 7—10 сантиметрге ылдыйлап жатат. Көл жээгинин 500—1000 метрге тартылып, такырайып калышы, суунун жылуулугун төмөндөтүп коёт.

Ысык-Көлдү сактап калуу — бул мекендин бир укум жерин сактап калуу дегендик. Көлдүн тагдыры үчүн биздин ар бирибиздин жоопкерчилигибизди азыр мына ушундайча түшүнүп, баалоо керек. Эгер сен өзүнө жамаатташ турган токойду, суу алган бото көз булакты, берешен жерди сүйсөң, тек гана суктанып эмес, ишкер дем, эң негизгиси эртеңки күн жөнүндө ойлонуп, жаратмандык менен сүйсөң, анда сенин чыныгы кожоюн боло алганың. Анда сенин патриот боло алганың. Ал биздин керемет көлүбүз — Ысык-Көл сындуу баа жеткис жерлерин сактап калуунун өбөлгөсү ушунда болот.

(Ч. Айтматов)

37. Текстте көркөм стилдин элементтери барбы? Публицистикалык стилдин кандай белгилери орун алган?

«Келкел» романы — Токтогулга арналган бирден-бир прозалык чоң чыгарма. Токтогулдун өмүрү баяндалган бул чыгармада улуу акындын күрөшчүл, төнтөрүшчүл, ойчул жетик образы чагылдырылган, түзүлгөн. Токтогулдун өмүрү, образы романдын бүт өзөгүн түзүп, ошол замандын үмүтүн, күрөшүн, жеңишин, философиясын айкын көрсөтүп турат. Бул роман жеке автордун гана жеткилең ийгилиги болбостон, жалпы кыргыз адабиятынын чоң ийгилиги болоруна шек жок.

(Т. Сыдыкбеков)

38. Бүгүнкү турмуштагы өзгөрүүлөрдү, жаңырууларды чагылдырып, ага карата жекече көз карашынды билдирип, публицистикалык стилде «Азыркы мезгил жана биздин жашоо» деген темада чакан макала даярдагыла. Айылыңардагы же жалпы эле коомдук турмуш жөнүндө сөз кылгыла. Мында далилдүү фактыларга таянгыла.

12-§. ОФИЦИАЛДУУ ЭМЕС ИШ КАГАЗДАРЫ ТУУРАЛУУ ТҮШҮНҮК

Официалдуу эмес иш кагаздары административ-дик-канцелярдык мүнөздөгү документтердин курамына кирет. Негизги максаты — жарандардын жеке укуктарына байланышкан иш-аракеттерди, мамилелерди жөнгө салуу, макулдашуу. Бул иш кагазында көбүнчө жеке адамдын керт башына, кызыкчылыгына байланышкан маселелер ишке ашырылат.

Официалдуу эмес иш кагаздарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү алардын тактыгы, таамайлыгы, кыска түшүнүктүүлүгү, стандарттуулугу (ар бир документтин бир типте, бирдей үлгүдө жазылгандыгы), эмоцияны билдирген сырдык сөз, илептүү сүйлөмдөрдүн катышпагандыгы, тил каражаттарынын ылайыктуу тандалышы болуп саналат.

Өмүр баян

Адам өзүнүн башынан өткөргөн турмуш жолун баяндап жазуусу өмүр баян деп аталат. Өмүр баян башкалар тарабынан жазылууга тийиш эмес. Ар бир адам жумушка орношкондо, окууга тапшырганда же мекемеге жаңы кызматка өткөндө өз кол жазмасы менен жазылат. Анда: 1) фамилиясы, аты, атасынын аты; 2) республикасы, областы, району, туулган жылы, жери; 3) үй-бүлөсүнүн абалы; 4) өмүр жолу тизмеленет: мектепке киргени, аяктаганы, окуу жайына же башка жумушка орношкону, иштеген кызматы (кайсы жерлерде, эмне кызматтарда иштегени) саналат; 5) алган сыйлыктары, наамдары, 6) үй-бүлөсү, балдары; 7) жазган датасы.

Үлгү:

Мен Алымов Мамат Алымович, 1960-жылы Андижан областынын Кожобада районуна караштуу Элчибек айылында жумушчунун үй-бүлөсүндө туулганмын. 1967-жылы 10-орто мектептин 1-классына кирип, 1977-жылы ийгиликтүү аяктадым. 1978-жылы Андижан Мамлекеттик университетинин география факультетине окууга кирип, 1983-жылы аяктап, ошондон бери географиядан окуучуларга сабак өтүп, эмгектенип келе жатам. Үй-бүлөлүүмүн. Төрт балам бар. Жолдошум да мугалим болуп иштейт.

(Колу)

10-декабрь, 2017-жыл.

39. Ар биринер өмүр баяныңарды жазып үйрөнгүлө. Ата-энеңердин, чоң-ата, чоң-энелериңердин башынан өткөргөн өмүр таржымалдарын сурап билгиле.

Эскертүү: Өмүр баяны көркөм адабий чыгармалардан да кезигет. Аны автобиографиялык чыгармалар деп аташат.

Мисалы: М. Элебаевдин «Узак жолу», К. Акиевдин «Баскан жолу».

Мүнөздөмө

Мүнөздөмө багышталып жаткан адамдын кайсы мекемеде, эмне кызматта иштегендиги, аты, атасынын аты, туулган жылы, улуту көрсөтүлөт. Мүнөздөмөнүн мазмунунда адамдын ишмердүүлүк сапаты саналып, эмгектери тизмеленет. Ишке болгон мамилеси, жоопкерчиликти сезе билүүсү, коллективдин ичиндеги кадыр-баркы айтылат. Акырында мүнөздөмөнү берген адамдын иштеген иши, аты-жөнү жазылып, колу коюлат. Датасы кагаздын оң жагына коюлат.

Мүнөздөмөнү көркөм адабий чыгармалардан да жолуктурабыз. Бирок мында официалдуу эмес көркөм мүнөздөмө берилет.

Мүнөздөмөнүн үлгүсү:

Андижан областы Кожоабад районундагы 10-орто мектептин бүтүрүүчүсү Мамытов Өмүрбекке (2001-жылы туулган, улуту — кыргыз)

Мүнөздөмө

Мамытов Өмүрбек 2010-жылдан бери биздин мектепте окуп келатат. Учурда 7-класста окуйт. Жыл сайын бардык предметтерден «эң жакшы» деген баага татыктуу болуп, жүрүш-турушу жагынан да башкаларга үлгү.

Жоопкерчиликти ар дайым сезе билип, милдетин так аткарат. Жолдошторуна жардам берет. Коомдук иштерге да активдүү катышат. Өзгөчө математика сабагына кызыгып, «Жаш математик» ийримине катышат. Республикалык олимпиадага катышып, алдыңкы орунду ээлеп, мектептин намысына жараган. Мектептеги «Математика» дубал газетасынын редколлегиясынын жетекчиси. Классташтарына гана эмес, ошондой эле жалпы мектепте кадыр-баркка ээ.

*Класс жетекчиси (колу) А. Жиянбекова
25-июль, 2017-жыл.*

40. Көркөм адабий чыгармалардан каармандарды мүнөздөгөн эпизоддорду таап, таанышкыла.

41. Курбуна, досуна, эжеңе, байкеңе же ата-апаңа мүнөздөмө жаз. Официалдуу түрдө эмес, көркөм сүрөттөөнүн элементтерин пайдалан.

Аннотация

Аннотация — көркөм адабий, публицистикалык чыгармага, ыр жыйнактарына же илимий эмгектерге кыскача, так, конкреттүү мүнөздөмө берүү. Аннотацияда булар эске алынат:

а) чыгарманын авторун, аталышын, басманын атын, жарык көргөн жылын көрсөтүү;

б) чыгарманын мазмуну кыска, так, түшүнүктүү баяндалат;

в) чыгарма кимдерге багытталгандыгы айтылат.

Аннотациялардын үлгүлөрү:

К. Сейдакматов. Кыргыз элинин календарлык түшүнүгү. — Ф.: Кыргызстан, 1987, 68 б.

Китепчеде кыргыз элинде байыркы календарлык системанын кандайча колдонулуп келгендигинин жана азыркы календардын кандайча пайда болгондугунун кыскача тарыхы баяндалат. Китепче окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

Ш. Жапаров. Кыргыз диалектологиясы. Филология факультеттеринин сырттан окуган студенттери үчүн методикалык окуу куралы. — Ф.: Мектеп, 1981, 64 б.

Кыргыз диалектологиясы жаатында биринчи жолу чыгып жаткан бул методикалык эмгек тилдик, тарыхый-этнографиялык, ошондой эле ономастикалык материалдардын негизинде жазылган.

Х. К. Карасаев. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Сөздүк. 5100 сөз. — Ф.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1986, 424 б.

Бул сөздүктө кыргыз тилине башка тилдерден (орус, араб, ирак, монгол, кытай ж. б.) оошуп кирген 5 миңден ашуун сөздүн мааниси кеңири чечмеленет. Сөздүк өз билимин жогорулатууга дилгир жалпы окурмандарга, мектеп мугалимдерине, студенттерге жана филология боюнча адистерге, журналисттерге, котормочуларга арналат.

Х. Н. Анаркулов. Кыргыз эл оюндары. — Б.: Кыргызстан, 1991, 192 б.

Автордун бул китебинде кылымдан кылымга калыптанып келе жаткан кыргыз оюндары, алардын шарттары жөнүндө кеңири сөз болот. Китеп жалпы окурман журтчулугуна арналат.

Эскертүү: Белгилүү акын-жазуучулардын айрым көлөмдүү чыгармалары кеңири кириш сөз менен башталат. Мында аннотациянын зарылчылыгы болбойт. Ири фундаменталдуу илимий эмгектерде, публицистикалык чыгармаларда, жыйнактарда да ушундай.

42. Прозалык, поэзиялык чыгармалардагы аннотациялар менен кеңири таанышкыла.

43. Даяр аннотациялардын үлгүлөрүнө таянып, каалаган адабий чыгармаларга карата аннотация жазгыла. Чыгарманы жакшылап окуп чыгып, анан жазгыла.

Түшүнүк кат

Түшүнүк кат бир адам тарабынан анын суроо-талабын канааттандыруу, же тигил, же бул окуя, иштин себебин билдирүү максатында мекеменин же уюмдун жетекчисинин наамына багытталып жазылат. Башка иш кагаздарындай эле тили так, кыска, түшүнүктүү жана конкреттүү. Түшүнүк катты жазуунун тартиби:

— түшүнүк кат багытталган мекеме, уюмдун жана анын жетекчисинин, кызматынын, аты-жөнүнүн аталыштары.

— түшүнүк каттын мазмуну. Кат ээсинин айтайын деген ою, талабы же билдирүүсү ачык, так баяндалат.

— түшүнүк катты жазган адамдын колу коюлат.

— каттын жазылган датасы белгиленет.

— кат жазган адамдын дареги (айрым учурда жазылбайт).

Түшүнүк каттын үлгүсү

Коргонтөбө районундагы № 31-орто мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими А. Ашуровага ушул мектептин 9-классынын окуучусу А. Осмоновадан

Түшүнүк кат

Кыргыз тили сабагынан аралык текшерүү ишине өз убагында келе албаганымдын себеби, сасык тумоо болуп ооруп калдым. Текшерүү ишин биринчи күнү тапшырууга аракет кылам.

18-февраль, 2014-жыл (колу) А. Осмонова.

44. Сабак калтырган, кечигип келген же ийримге катышпай калган жана башка дагы бир себепти түшүндүргөн түшүнүк катты класс жетекчинердин наамына карата жазып, машыккыла.

КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ

13-§. БАЯНДОО, СҮРӨТТӨӨ (АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ) БОЮНЧА КАЙТАЛОО

Окуя, көрүнүш, кыймыл-аракеттердин логикалуу, системалуу факты, материалдарга таянылган негизде баяндалышы **баяндоо** деп аталат. Анда мазмун, сюжет, каармандар болот. Баяндоо аңгеме, жомок, уламыштарда, адабий чыгармаларда пайдаланылат. Ал эми кептин **сүрөттөө** түрүндө мазмуну, окуясы, сюжети болбойт. Предмет, көрүнүш, айлана-чөйрө, пейзаждын белгилери, касиеттери, сапаттары көркөм сүрөттөлөт.

Күн кеч кирип бара жатат. Аялдамада эл толтура. Бир сааттан бери автобус жок. Тыныгуу мезгили болсо керек. Шашкан адамдар улам саатын карап тынчсызданышууда. Аңгыча аба барган сайын муздап, кар себээлей баштады. Тез эле теребелди аппак кар каптады. Шашкандар автобустан үмүтүн үзүшүп, ак карды жирей жөө жөнөштү.

Мында алгач айлана-чөйрөнүн абалы баяндалып, андан соң сүрөттөлдү, акырында кайра кыймыл-аракет баяндалды. Мунун схема түрүндөгүсү:

баяндоо → сүрөттөө → баяндоо.

Айрым учурда айлана-чөйрөнү, анан окуя жөнүндө баяндоо, кайра дагы пейзажды сүрөттөө, анан кайра баяндоо болушу да мүмкүн. Мунун схемасы төмөндөгүдөй:

сүрөттөө → баяндоо → сүрөттөө → баяндоо.

45. Тексттеги айлана-чөйрөнү сүрөттөө жана баяндоону белгилегиле. Схема түрүндө түзгүлө.

Чырмоок күнүгө алгач гүл ачып, салам айтат. Ак гүлү, ак-көгүш гүлү, дагы башка-башка түстөгү гүлдөрү бар. Эгер жанында тынч отурсаң, көз ачкан гүлдөр өз ара сырдашып жаткандай туюлат. Күн төбөгө чыгып, аптабы кокту ичине уюган маалда бала бийик шыраалжындын түбүнө кирип кетет. Гүлү жок болсо да, жыты буруксуган шыраалжын түп-түп болуп бийик өсүп, арасына башка чөптү жолотпойт. Балага калганда дагы артыкча досчулугу бар шыраалжындын: бирөөдөн кагуу жеп, таарыганда, же кусалык көкүрөгүнө толгондо, эч кимге көрүнбөй ыйлагысы келип, шыраалжындын арасына житип кетет. өпкө-өпкөсүнө батпай солуктаган бала шыраалжындын буруксуган чайыр жытын кере жутуп, салкын түбүндө жатат. Булуттар түпсүз көккө каалгып, оюн курушат. Ошентип, баланы алаксытат, сооротушат. Бир эле булуттан миң түркүн сүрөт көрүнгөнүн тиктеп, жыты буруксуган, көктү жаппаган шыраалжындын түбүндө бала улутунуп коюп жата берет.

(«Ак кеме»)

46. «Күз — берекенин айы» деген темада кептин баяндоо жана сүрөттөө түрлөрүн катыштырып, чакан дилбаян жазгыла.

47. Аңгеме, жомок, адабий чыгармалардан айлана-чөйрөнү (турак-жайды, жаратылыш көрүнүштөрүн) баяндаган жана сүрөттөгөн учурларды таап окугула. Баяндоо менен сүрөттөөнү салыштыргыла. Алар кандай белгилери менен айырмаланып турат?

14-§. АЛ-АБАЛДЫ (АДАМДАРДЫ, АЙЛАНАНЫ Ж. Б.) СҮРӨТТӨӨ

Адамдардын ал-абалын сүрөттөөдө сырткы келбети, тулку бою, кыял-жоругу, баскан-турганы, кийген кийиминен баштап, анын ар кыл турмуштук кырдаалдардагы психологиялык ал-абалы, ички эмоционалдык сезимдери ж. б. көркөм сөз каражаттарынын жардамы менен сүрөттөлөт. Көбүнчө адамдын сапаттарын билдирүүдө сын атооч сөздөрдүн түрлөрү, зат атоочтор, сан атоочтор, этиштер, сырдык сөздөр жана башкалар колдонулат. *Менин атам узун бойлуу, көк көздүү, ак жуумал, жайык бет, ачык жүздүү, кайраттуу, акылман, камкор, чынчыл, даанышман адам болчу.*

Мында адамдын келбети, мүнөзү, оң сапаттары жалаң сын атооч сөздөр менен саналып өтгү.

Адамдын кулк-мүнөзүн сүрөттөөдө фразеологиялык айкалыштар да колдонулат: *аңды-дөңдү карабаган, байкабаган, олдоксон адам.* Кабак-кашым дебеген, эч нерсеге кайгырбаган адам. *Ачуусу мурдунун учунда* — бат эле ачууланган адам. Бармагынан бал тамган — чебер, устат, өнөрлүү. Кирпиктен тартса жыгылгандай — абдан арык, алсыз. *Кой оозунан чөп албаган* — жоош, момун, өйдө карабаган. *Жылан өлтүрсө таш алып бербеген* — таш боор адам ж. б. Ошондой эле салыштыруу, эпитеттер да кездешет.

Айлананы сүрөттөөдө жаратылыштын кооздугу, пейзаж, кубулуштар, табияттын ар кыл көрүнүштөрү, бизди курчап турган буюмдар, турак жай, мекеме, ишканалар сүрөттөлөт. Пейзажды сүрөттөөдө салыштыруулар, көркөм боёкчолуу сөздөр арбын кездешет. Ал эми турак жайларды сүрөттөөдө статистикалык маалыматтар менен бирге сүрөттөлөт:

Биздин мектеп айылдын дал ортосунда жайгашкан. Ал үч кабаттуу. Класс-кабинеттер — чоң жана жарык. Ар бир кабинетте отуздан балага орундуктар жайгашкан. Мында мектептин абалы кыска сүрөттөлдү.

Күн чайыттай ачык. Эгин талаасы деңиздей чалкып жатат. Теребел жымжырт. Аба таза. Мында айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө, зат атоочтон сын атооч жасоочу **-дай** мүчөсүнүн жардамы менен эгин талаасы чалкыган деңизге салыштырылды.

48. Сүйлөмдөрдүн кайсынысында адамдардын, ал эми кайсынысында айлананын абалы сүрөттөлдү?

Жайкы түндө ай жапжарык тийип турду. Азамат жумушунан чарчап, кечинде шалдырап, үйүнө келди. Көк шибер чөптүн жыты каңылжаарды жарып, түркүн куштардын сайраганы угулуп турду. Ийигин созуп небересин күткөн чоң эне улам тынчсызданып, жол карайт. Менин апам арык чырай, узун бойлуу, жумшак мүнөз, келбеттүү жана акылман аял. Чагылган түшүп, алай-дүлөй башталды.

49. Текстте адамдын кандай учурдагы абалы сүрөттөлдү? Кандай тил каражаттары колдонулган?

Сабадай лакыйган чоң карала кап. Данияр анын астында бүгүлө ийилип, трап менен өйдө чыгып бара жатат. Жарадар бутун сүйрөй сылтып, ага анча күч келтирбөөгө аракеттенгени менен, улам жаңыдан кадам шилтегенде, ооруганына чыдай албай тиштене калып, башын чулгуйт. Данияр жогорулаган сайын үстүндөгү карала кап, жонуна минип алган жандуу немедей, аны ондон солго теңселтип жатты. Данияр токтой калып, ээрдин кесе тиштеп, көзүн жумду. Мына, Данияр жүрүп бара жатып, ылдый жылмышкан капты ондойм деп, аны өйдө силкти эле, туруштук бере албай тизелеп жыгыла баштады. Жыгыла баштаганда ал токтой калып, күч жыйнап, кайра алдыга утурлайт. Ашуунун тайгак жолунда бирине-бири кармашып келе жаткандай кап көтөргөндөр үнсүз-тилсиз аракетте...

Шишиген, салмактанган колдору шалдырап, бутун сүйрөп, Данияр траптан түшкөндө, төмөндө күтүп турган эл тең жарыла берди.

(Ч. Айтматов, «Жамийла»)

50. Манастын келбети эмнелерге салыштырылган? Кандай тил каражаттары колдонулган?

Ар муруту сенирдей,
 Айбаты албарс темирдей.
 Муруну тоонун кырдачтай,
 Муруту чөлдүн камыштай.
 Көзү көлдүн буткулдай,
 Каарданып караса,
 Көрүнгөндү жуткудай.
 Алтын менен күмүштүн,
 Ширөөсүнөн бүткөндөй.
 Асман менен жериндин,
 Тирөөсүнөн бүткөндөй,
 Айың менен күнүндүн,
 Бир өзүнөн бүткөндөй.
 Алды калың кара жер,
 Жерлигинен түткөндөй.
 Ай алдында дайранын,
 Толкунунан бүткөндөй.
 Абадагы булуттун,
 Салкынынан бүткөндөй,
 Асмандагы ай-нурдун,
 Жаркынынан бүткөндөй.

(«Манас»)

51. Ырды окуп чыгып, бир туугандардын абалы кандай сүрөттөлгөнүн көрүп чыккыла.

Илгери, эчак өткөн бир заманда,
 Чокусу көк тиреген Тянь-Шанда.
 Жашаптыр бир акылман тогуз уулдуу,
 Тогузу тогуз азап шордуу жанга.

Карашып тогуз уулу тогуз жакты,
 Тоосунан ынтымаксыз суулар акты.
 Ар күнү үрпөйүшүп үй алдында,
 Урушкан тооктордой чукулдашты.

Кыйкырат улам бири үнүн баспай,
Талашып айран-сүттү кырк күн ачтай.
Алышат бирин-бири кекиртектен,
Муштумдар түйүлүшөт катуу таштай.

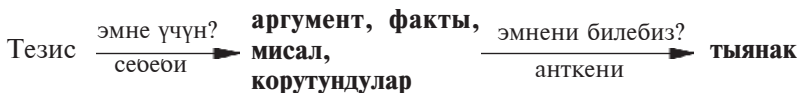
Кан агат, мурундардан кыпкызыл кан...
Томпоюп чекелери, бет айрылган.
Компоюп көтөрүлөт көп урганы,
Согушта өч алгандай душманынан.

(Т. Үмөталиев, “Күч бирдикте”)

15-§. ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Ой жүгүртүү — баяндоо, сүрөттөөгө караганда түзүлүш жагынан татаал. Бул кептин илимий стили менен тыгыз байланышта келет. Окуя, көрүнүштөрдүн, табияттын ар кыл кубулуштарынын келип чыгуу шарттарына, өбөлгөлөрүнө байкоо жүргүзүү, алардын себебин, сырларын билүү, ачуу максатында зарыл материалдарды, аргумент-далилдерди суроо коюу аркылуу табуу. Аныгына жетүү, акырында ошолордун негизинде жыйынтыкка, корутундуга келүү, тыянак чыгаруу, издеген суроолорунун жообун, жандырмагын табуу болуп саналат.

Ой жүгүртүүнүн түзүлүш схемасы төмөндөгүдөй:

Бул — толук ой жүгүртүүнүн көрүнүшү. Айрым учурда ой жүгүртүүдө тезис катышпай калышы мүмкүн. Же тигил, же бул ой жүгүртүүнүн корутундусун чыгарууну окурмандардын эркине калтырган учурлар да болот. Мында тезис, далил, аргументтерге таянуу менен туура жыйынтыкка келүүгө шарт түзүлөт.

Ой жүгүртүү логикалык ойлонууну, суроо коёбилүүнү, бир нерсеге байкоо жүргүзө алууну,

аны башкалар менен салыштырууга үйрөнүүнү, белги-касиеттерди же себептерди далилдүү факт, аргументтердин негизинде таба алууга, өз алдынча корутунду пикирге келүүгө, бардык окуя, көрүнүштөргө аң-сезимдүү мамиле жасап, талдай алууга, чыгармачыл ой жүгүртүүгө көнүктүрөт, түшүнүк, элестөөлөрүн байытат. Илим-билимдин сырларынан кабар берип, анализ, синтез жасоого үйрөтөт.

52. Текстте кептин ой жүгүртүү түрүнүн кайсы бөлүктөрү катышты? Тексттин темасын аныктап, планын түзгүлө.

Адам баласы асмандагы канаттуулардан тез, бийик жана алыс учууну эчак эле ойлошкон.

Канаттуулардын кандай учканын байкап көргүлөчү. Алар канаттарын бир-эки сермеп, анан асманга учуп чыгат. Оңой эле учуп келип жерге конот. Ал эми самолётко, сөзсүз, аэродром керек. Ансыз самолёттор асманга көтөрүлө да албайт, жерге коно да албайт. Канаттуулардын башка артыкчылыгы да бар. Чабалекей балдарын кандай тамактандыраарын көз алдыңарга элестетип көргүлөчү. Чабалекейлер канаттарын тез-тез сермеп, учуп кирерде абада асылып тургандай көрүнөт. Самолёттор антип токтоп тура албайт. Учуп баратканда гана абада боло алат. Ошондуктан самолёттор учушу жана жерге келип конушу үчүн атайын аянтча керек.

Самолёттун дагы бир өзгөчөлүгү. Эгер мотор иштебей калса, же бир тетиги сынып калса, винттери айлана берет. Ал ошол замат жерге түшүп кетпейт. Акырындык менен төмөндөй баштайт. Айыл чарбасында, өнөр жайда жана турмуштун башка тармактары үчүн да самолёттун практикалык мааниси өтө зор.

53. Ой жүгүртүү түрүндөгү тексттердин үлгүсүндө «Жаратылыш — жан дүйнөм» деген темада ой жүгүртүп, текст түзгүлө. Анда ой жүгүртүүгө тиешелүү белгилерди камтыгыла.

16-§. ТАКТООЧ

Тактоочтун сөз түркүмү катары касиети

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын: мезгилин, ордун, сын-сыпатын, сан-өлчөмүн көрсөтүп, морфологиялык жагынан өзгөргөй турган, өзгөрсө да жарым-жартылай өзгөргөн сөздөр грамматикада **тактоочтор** деп аталат. Тактоочтор: *качан? кайсы убакта? кайда? кантип? кандай? канча? нече? кайдан? качантан бери? качанга чейин?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Таң эрте (качан?) жсаан басылды. Кыштын камын жазда ойло. Жөжөнү күздө сана. Аштык айда жазында, айдабасаң жазында, ачка өлөсүң кышында. Жакшы атак алыска угулат. Өнөрлүү өйдө чыгат.*

Тактоочтор түзүлүшүнө карата **жөнөкөй** жана **татаал тактооч** болуп, экиге бөлүнөт.

Жөнөкөйү бир сөздөн, татаалы эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт.

Мисалы: *бүгүн, эртең, кечээ, эрте, быйыл, жайлай, жогору, төмөн, өйдө, алыс, жай, ылдам, көп, аз, ашык, кем, мынча, ошончо, ошончолук ж.б. (жөнөкөй тактооч). Эртели-кеч, күздү-күздөй, анда-мында, өйдө-төмөн, илгери-кийин, ары-бери, соо-саламат, жөө-жалаң, жекеме-жеке, анча-мынча, аз-аздан, көп-көптөн ж. б. (татаал тактооч).*

Тактоочтор көбүнчө этишке тиешелүү болуп айтылып, сүйлөм тизмегинде бышыктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: Карылык ылдый тартат, жаштык өйдө тартат. Жай жүрсөң, алыс барасың. Нурбай жогору жүгүрөт, аюу төмөн чуркайт. Мира немисче сүйлөсө, Акай англисче сүйлөйт.

1. Танабай Гүлсарыны *жай* (ылдам, тез, акырын, аста, бат) бастырып келе жатат. 2. *Кышында* (кечинде, күзүндө, бүгүн) бороон улуп турат, *жайында* (жайды-жайлай) дымыктырып курутат. 3. Балдар *төмөн* (ылдый, жогору, артка, алга) кетишти. 4. Жерибизден мол (*көп, аз, кем, ушунча, ошончо*) түшүм алдык.

Жогорку 1-сүйлөмдөгү *жай, акырын, ылдам, тез, аста, бат* деген сөздөр **кандай?** деген суроого жооп берип, кыймыл-аракеттин сын-сыпатын билдирди. Экинчи сүйлөмдөгү *кышында, кечинде, күзүндө, бүгүн, жайында, жайды-жайлай* деген сөздөр **качан? кайсы убакта?** деген суроолорго жооп берип, кыймыл-аракеттин мезгилин, үчүнчү сүйлөмдөгү, *төмөн, ылдый, жогору, артка, алга* деген сөздөр **кайда?** деген суроого жооп берип, кыймыл-аракеттин ордун, төртүнчү сүйлөмдөгү *мол, көп, аз, кем, ошончо, ушунча* деген сөздөр **канча?** деген суроого жооп берип, кыймыл-аракеттин сан-өлчөмүн билдирди.

54. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кара тамга менен терилген сөздөрдүн кандай суроолорго жооп берип турганын аныктагыла. Кыймыл-аракеттин эмнесин билдирип турганын тапкыла.

1. Кары киши, картаң ат — экөө кара жолдо **жай** баратты. 2. **Күздү-күздөй, кышты-кыштай** Танабай жоргону багып чыкты. 3. Танабайдын **жанагы** уулу гана болбой калды, бирок ал узун сабак. 4. Танабайдын **кечээ** өткөн күндөрүнүн баары келечектин кунуна кетпедиби. 5. Бекназар атка минген жок, нары жакта обочо жерде бүлбүлдөп күйүп жаткан от жакка карай **ыкчам** басты. 6. Салый Жамийланы карап, **азыраак** турду. 7. Адамбек **өзүнчө** жылмайып, **нары-бери** басты.

55. Төмөнкү тактоочторду катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн тактооч экенин далилдегиле. Тактоочко кандай сөздөр кирерин айтып бергиле.

Жогору, илгери, ылдам, кыргызча, көп, бүгүн, эртең.

56. Окуп чыгып, тактоочторду тапкыла.

1. Жакында, алыста, кайда, кайсы жерде жүрсөк да, Ата Мекенди, туулуп-өскөн жерди эстейбиз. 2. Кайсы гана малчы болбосун, кышында жана эрте жазда баккан малын арыктатпай ар убак чыгашасыз асыраса, ал алган милдеттенмесин ар дайым жеңил аткарууга негиз түзөт. 3. Эртели-кеч кеп урса, эрикпейт да, зерикпейт. 4. Эрте туруп, иш кылсаң, элден ишин бат бүтөт. 5. Айылдык жаштардын мектептериндеги сабактар күндүз да, кечинде да уюштурулушу мүмкүн. 6. Кийин, мен эс тартканда, ал жылкычы болуп кеткен. 7. Жылдан-жылга замана, кыйын чыгат ошондо. 8. Улам кийинки кадамы акыркы марасы болуп баратты, азыр. 9. Эртели-кеч байкайын, жакшы жигит көрдүм деп, ата-энеме айтайын.

5*57. Теманын акыркы мисалындагы үлгүгө салып, тактоочтун бышыктоочтук милдет аткарып турганына мисал ойлоп, көчүрүп жазгыла. Тактоочтун эрежесин айтып бергиле. Тактоочко кандай сөздөр кирерин оозеки санагыла.

17-§. ЖӨНӨКӨЙ ТАКТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Жөнөкөй тактоочтор **тубаса** жана **туунду** тактооч болуп, эки топко бөлүнөт. Тубаса тактоочтор дайыма унгу түрүндө турат. Ага төмөндөгүдөй сөздөр кирет:

Тубаса тактоочтор:	Тубаса тактоочтор этиш сөздөр менен айкашып айтылат
<i>кеч, эрте, азыр, небак, дайыма, эми, кечээ, кийин, жана, мурун, улам, ылдам, жай, бат, араң, зорго, кайра, дароо, ашык, кем, жалгыз ж.б.</i>	<i>келди, окуду, барган, алды, иштөөдө, алып келет, келиптир, барчу ж.б.</i>

Туунду тактоочтор морфологиялык жол менен сөз мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу жасалат.

58. Жогорку жадыбалды окуп чыгып, тубаса жана туунду тактоочтор деген эмне экенин өз алдынарча окуп үйрөнгүлө. Оозеки мисал келтиргиле. Туунду тактоочтордун уңгу, мүчөсүн ажыратып, кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын аныктагыла.

59. Жогорку жадыбалдагы тубаса тактоочторду пайдаланып, 5 сүйлөм түзгүлө жана аны далилдеп бергиле.

60. Тубаса тактоочторду катыштырып 6 сүйлөм түзүп келгиле. Түзгөн сүйлөмүнөрдө колдонгон тактоочтордун тубаса экендигин далилдегиле.

18-§. ТУУНДУ ТАКТООЧТОРДУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Туунду тактоочтор төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен зат атоочтон, сын атоочтон, ат атоочтон, сан атоочтон жана тактоочтун өзүнөн жасалат.

Мүчөлөрү:	Зат атоочтон	Сын атоочтон	Ат атоочтон	Сан атоочтон	Тактоочтун өзүнөн
-ча:	<i>кишиче, адамча, балача</i>	<i>жаңыча, эскиче</i>	<i>менче, сенче, өзүмчө, сизче, тигилерче, анча-мынча, ошончо</i>	—	<i>бүгүнчө, азырынча</i>
-лап:	<i>күндөп, түндөп, жылдап, айлап</i>	—	—	<i>ондоп, жүздөп</i>	<i>эртелеп, кечтеп, аз-аздап</i>
-чылап:	<i>Дайырчылап, Бейшечилеп</i>	—	<i>менчилеп, сенчилеп, тигилерчилеп</i>	—	—
-лай:	<i>жайлай, күздөй, кыштай, акчалай</i>	—	—	—	<i>ылдамдай</i>
-лата:	<i>жайлата, кыштата, күздөтө</i>	<i>улуулата, кичүүлөтө, сакалдуулата</i>	—	—	

-чалык:	Даниярчалык, Айша- чалык	—	ушунчалык, ошончолук, менчелик	—	
-сын:	—	кышкысын, жазгысын, түнкүсүн,	—	—	

-ыраак — негизинен сын атоочко таандык мүчө, бирок айрым тактоочторго да улана берет: *эрттерээк, кечирээк, жанараак, мурунураак, көбүрөөк, азыраак, кемирээк, өйдөрөөк* ж. б. Бирок **-ыраак** мүчөсү уланган сын атооч менен тактоочту уңгуга суроо берүү аркылуу гана ажыратабыз.

Тактоочтор төмөндөгүдөй жөндөмө мүчөлөр аркылуу да жасалат:

Барыш жөндөмөсү аркылуу: *кечке, зорго, бекерге, бирге, күнүгө, жылыга* жана башкалар.

Жатыш жөндөмөсү аркылуу: *анда, мында, тигинде, ошондо, кээде, түндө, жылда, кышында, жазында* жана башкалар.

Чыгыш жөндөмөсү аркылуу: *мындан, арттан, башатан, жаңыдан, кокустан, жанатадан, мурунтан* жана башкалар.

61. Жогорку жадыбалдагы мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган туунду тактоочторду катыштырып, 5—6 сүйлөм түзгүлө. Түзгөн сүйлөмүнөрдүн тууралыгын чогуу талкуулагыла. Туунду тактоочту жасоочу мүчөлөрдү оозеки санагыла. Тактоочтун аныктамасын айтып бергиле.

62. Текстти көчүрүп жазгыла. Тактоочторду таап, кандай тактооч экендигин аныктагыла.

1. Кышында өтсөн, бороон улуп, жайында өтсөн, үп болуп, дымыктырып турат. 2. Танабай эрте келип, кеч кайтты. 3. Жалкоонун иши аз, себеби көп. 4. Нурбай аюудан коркуп, бирде жогору, бирде төмөн түшүп турду. 5. Жолдоштон артта калсаң, жолдошсуз каласың. 6. Дыйкандар мол түшүм алышты. 7. Кулча иштеп, бийче отур. 8. Тоолуу жерге кышкысын кар көп жаап, жайкысын салкын болот.

5*63. Төмөнкү кара тамга менен терилген сөздөрдүн эмне үчүн тактооч экенин аныктагыла.

1. **Илгери** да, **азыр** да күн жаркырап, кечке тийип турат. 2. Адамдар жашоо кумарын **күндөп-түндөп, жайды-жайлай, кышты-кыштай, күздү-күздөй, жазды-жаздай** өткөрө беришет. 3. Чалкуйрукка тил бүтүп, **адамча** сүйлөй баштайт. 4. Сөз ирети менен **улуулата** берилди. 5. Мугалимибиз³ менен **кечээ** экскурсияга бардык, **жакында** да барабыз. 6. Жаратылыштын кооздугун сүрөттөп, ырлар жаздык, **акындарчылап**, ырларыбыз жакшы жазылды. 7. **Кийин** чыккан адамы— илим билген амалдуу.

64. Төмөнкү тактоочторду катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Тактоочтордун морфологиялык жол (мүчөлөрдүн жардамы) менен жасалганын түшүндүргүлө. Тактоочтор жөнүндө жалпы түшүнүк бергиле.

Эскиче, эртелеп, менчилеп, кыштай, ошончолук, күзгүсүн, күндөп-түндөп, жанатан, күнүгө, кечкисин.

19-§. ТАТААЛ ТАКТООЧТОРДУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Эки же андан ашык сөздөрдөн тутумдашып же тактоочтордун эки ирет кайталанып айтылышы аркылуу жасалган тактоочтор **татаал тактоочтор** деп аталат.

Мисалы: 1. Алым биздикине *кез-кезде* келет. 2. Нөшөрлөгөн жаан бир паста басылды. 3. Алар күндөп-түндөп иштешти. 4. Күз келип, эртели-кеч суук болуп калган учур.

Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор кош, кошмок сөз түрүндө болот.

1. Кош тактоочтор төмөндөгүдөй жасалат: Сөздөрдүн кайталанып айтылышы аркылуу: бат-бат, тез-тез, ылдам-ылдам, бара-бара, кез-кез, аз-аз, улам-улам, кайра-кайра, жөө-жалаң, ачык-айкын, өйдө-ылдый, ары-бери, эртели-кеч, бүгүн-эртең, илгери-кийин, жайы-кышы, колмо-кол, оозмо-ооз, жекеме-жеке, сөзмө-сөз, кез-кезде, аз-аздан, өзүнөн-өзү, жылдан-жылга, анда-мында, анда-санда ж. б.

Эки сөзүнө тең -дыр мүчөсүнүн уланышы аркылуу: күндүр-түндүр, аздыр-көптүр, жайдыр-кыштыр, эрте-дир-кечтир ж. б.

Кош сөз түрүндөгү тактоочтор арасына дефис коюлуп жазылат.

2. Кошмок тактоочторго: беш колдой, кур алакан, жапа тырмак, бир кезде, бир маалда, бир күнү, бир жылы, ар дайым, алда кайда, ар качан, ар убакта, эч убакта, эч кандай ж. б. сөздөр кирет.

Кошмок тактоочтор арасында дефис коюлбай бөлөк жазылат.

65. Төмөнкү синтаксистик жол менен жасалган тактоочторду катыштырып, сүйлөм жазгыла. Эмне үчүн татаал тактооч экенин аныктагыла. Алардын кандай жазыларын айтып бергиле. Текст деген эмне экенин түшүндүргүлө.

Бат-бат, жайды-жайлай, колмо-кол, кез-кезде, анда-санда, өйдө-ылдый.

66. Кош тактоочторду катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө жана жазылышын түшүндүргүлө. Тактоочтор маанисине карай канчага бөлүнөрүн айтып бергиле.

67. Көчүрүп жазып, татаал тактоочторду тапкыла. Алардын морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалганын айтып бергиле. Жазылыш өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө.

1. Азыр элибиздин күндөп-түндөп иштеп турган убагы. 2. Бүгүн-эртең чоң концерт болот. 3. Жапар-

дын иймилчектей буттары тез-тез көтөрүлдү. 4. «Манас» кинотеатрынан жайдыр-кыштыр эл үзүлбөйт. 5. Алар бетме-бет кездешишти. 6. Кеч кирип, ары-бери өткөндөрдүн карааны көрүнбөй калды. 7. Жайы-кышы эл келет, жазында салкын жел келет.

68. Окуп чыгып, татаал тактоочторду тапкыла. Алардын кандай жазыларын түшүндүргүлө. Кандай мүчөлөр уланып турганын аныктап, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Бүгүн менин сыйына турган күнүм, куттуу талаам. 2. Былтыр айткан сөзүң эсимде да жок, Толгонай. 3. Кийинки күндөрдө ойлогонум эле ушул, күндүр-түндүр ойлоном. 4. Бир күнү бул окуяны атама айтайын деп, ниеттендим. 5. Абылай күндөгүсүндөй бүгүн жайма-жай басып келди. 6. Өйдө-төмөн соккон шамалдан булуттар бат эле тарап, күндүн көзү көрүндү.

69. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, татаал тактоочторду көчүрүп жазгыла. Татаал сөздүн кайсы түрү экенин (кош, кошмок) ажыраткыла. Жазылыш эрежелерин түшүндүргүлө. Кандай жолдор менен жасалганын айтып бергиле.

1. Улам-улам кайталасак, бара-бара көнүгүп кетebиз. 2. Мына ушул жол ары-бери, өйдө-ылдый өткөн малдардын туягына тепселип, күзгө маал аздыр-көптүр жолго окшойт. 3. Жапарды бүгүн-эртең келет деп турушат. 4. Күз болгон үчүн куштардын сайраганы анда-санда, эртели-кеч угулат. 5. Билем, бул Жоломандын үнү, ал кез-кезде ушундай ырдайт. 6. Ырас, Толгонай, сен анда жайдыр-кыштыр иштедиң, кез-кезде дем алганды да билбедиң.

70. Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор деп, кандай тактоочторду айтабыз? Мисал келтиргиле.

Үйгө тапшырма. үйүнөрдөн «Биздин класс» деген темада чыгармачылык баяндама же дилбаян жазып келгиле.

20-§. ТАКТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ. МЕЗГИЛ ТАКТООЧ

Тактооч берген маанилерине карата **мезгил, тактооч, орун тактооч, сын-сыпат тактооч, сан-өлчөм тактооч** болуп, төрткө бөлүнөт.

Кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтүп, *качан? кайсы убакта? качантан бери? качанга чейин?* деген ж. б. суроолорго жооп берген тактоочтор мезгил тактооч деп аталат.

5*71. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, *качан? кайсы убакта? качантан бери? кайсы кезде?* деген суроолорго жооп берген сөздөрдү тапкыла. Алардын эмне үчүн тактооч экендигин аныктагыла. Тактоочтун морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалышын түшүндүргүлө.

1. Бүгүн биз Чарсу деген базардан жөнөдүк. Эртең таң ата Аксууга жетебиз. 2. Султанмурат эми дүбүрт чыккан жакка Чабдардын оозун коё берди. 3. Кийин Беккул экөөбүз Аксуудан бир байды таап алдык. 4. Эми мен кезекти Беккулга берем. 5. Мен эртең менен эрте физзарядка ойноого көнүгүп калдым. 6. Баян жымжырт болуп турган үй азыр күлкүгө толду. 7. Жапар менен Айша жана келип кетти. 8. Жайды-жайлай кылган эмгегибиз текке кетпеди. 9. Кийин, биз эс тартканда, бул теректердин сырын түшүндүк.

Мезгил тактоочторго: *бүгүн, эртең, кечээ, бүрсүгүнү, кийин, кеч, жана, анан, күндүз, быйыл, эми, ар качан, түштө, кечинде, жайында, жазында, күзүндө, кышында, жайды-жайлай, күздү-күздөй, түндө, эртең менен, деген ж. б. сөздөр кирет.*

72. Өзүнөр мезгил тактоочторду катыштырып, 5—6 сүйлөм ойлоп жазгыла. Эмне үчүн мезгил тактооч экенин аныктагыла, суроолорун бергиле.

73. Окуп чыгып, мезгилди көрсөткөн сөздөрдү тапкыла. Кандай сөз түркүмдөрүн жасаганын аныктагыла.

1. Күзүндө Петя менен Вася жаңгак тергени токойго барышты. 2. Балдар бат эле идиштерин толтурушту. 3. Анан үйлөрүнө эрте кетүүнү ойлошту. 4. Бир маалда токойдон бейтааныш адам чыга келди. 5. Ал балдарды мурун тааныган кишиче конфет берди. 6. Бул жерге жайдыр-кыштыр мындай киши келчү эмес. 7. Вася бат эле чуркап отуруп, бир паста заставага келди. 8. Бейтааныш адам кечинде кармалды. 9. Көрсө, ал адам түн ичинде чек араны бузуп өткөн киши экен.

5*74. Окуп чыгып, *качан? кайсы убакта?* деген суролорго жооп берген сөздөрдү тапкыла.

1. Быйыл күн жаанчыл болуп, эгин-тегин жакшы өстү. 2. Чортек жайдыр-кыштыр тоо-таштын арасында капкан салып, мергенчилик менен күн өткөргөн бир шордуу кедей болгон. 3. Сибирде токой көп болгон, ал жерде күнү-түнү жүрүп отурсаң да, учу-кыйры көрүнбөйт. 4. Илгери, жазында дыйкандар жер жетишпегенде эски чөптөрдү өрттөшүп, анан ал жерге эгин айдачу. 5. Жумаш мектептен кеч келди. 6. Алар түн ичинде тоо-ташка бекиништи. 7. Эрте кеткен Мураттан ар дайым мен эрте келчүмүн. 8. Ата, сиз жана кайда кеттиңиз эле?

75. Төмөнкү сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүп, **жана** деген сөздүн тактооч же байламта экенин, **кийин**, **мурун** деген сөздүн тактооч же бөлүкчө экенин ажыратып, себебин түшүндүргүлө. **Жана**, **кийин**, **мурун** деген сөздөргө суроо берип көргүлө.

1. Мен Айсулууну жана чакыртканмын. Акыры энемдин жана атамдын айткан сөздөрүнө ишендим. Жамийла ар дайым кайрат кылды жана өзүн кармай да билди. Айша жана айткан сөзүн эми да кайталады.

2. Армиядан кийин бошонуп, үйүнө кийин кайтты. Айша улуулардан жазганып, кийин жылды. Эки жылдан кийин эркек балалуу, кийин дагы бир кыздуу

болушту. Кийин, мен эс тартканда, теректердин сырын түшүндүм.

3. Мурунку чалдын ордуна эми аскер тумак, сур шинелчен, кара мурут киши келди. Мурун көрүнбөй, кайда жүрдүң эле? Данияр менен Жамийла менден мурун келишиптир. Мурун айтканымды билбептирмин да. Абылгазы мурун келди.

21-§. ОРУН ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин боло турган ордун, багытын көрсөтүп, **кайда? каякта? кайсы жакта? кайсы жакка? кайсы жактан?** деген суроолорго жооп берип турган тактоочтор орун тактоочтор деп аталат.

Орун тактоочторго төмөнкүдөй сөздөр кирет: *мында, жогору, төмөн, өйдө, алыс, алыстан, ары-бери, кийин, жакын, ыраак, ылдый, алда кайда, өйдө-төмөн, артка, алда кайдан, илгери ж.б.*

76. Өзүңөр жогорку орун тактоочторду катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Алардын кандай суроолорго жооп берерин аныктап, эмне үчүн орун тактооч экенин түшүндүргүлө жана эрежесин айтып бергиле.

77. Орун тактоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө жана аларды суроо берүү жолу аркылуу аныктагыла.

78. Төмөнкү орун тактоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө. Алар кандай суроолорго жооп берип турганын аныктап, уңгу-мүчөгө ажыраткыла. Эмне үчүн орун тактооч экенин далилдегиле.

Анда-мында, жогору, төмөн, өйдөрөөк, алыс, жакындан, ылдый, артка, илгери, кийин.

79. Окуп чыгып, орун тактоочторду тапкыла. Алар кандай суроого жооп берерин аныктагыла.

1. Анын мында келгенине көп убакыт болду.
2. Күнүгө таң заардан туруп, мурда долбоорлонгон айрым-айрым варианттарымды кайра баштап карап чыгам да, ары-бери басып ойлоном.
3. Иштин ба-

ары алдында турат. 4. Күн батыштан болгон шамал булуттарды алыска-алыска айдады. 5. Биз терекке чыкканда, айылдан төмөн алда-кайдан мунарыктаган мейкиндиктин ушунчалык кендиги көз алдыбызга тартыла түшчү. 6. Анын үйү мында, суунун жогорку мандайында, экинчи бригаданын көчөсүндө.

80. Текстти көчүрүп жазып, андагы орун тактоочторду тапкыла жана алардын астын сызгыла.

1. Балка бирде жогору көтөрүлүп, бирде төмөн түшкөндө, отко кызыган темирден учкундар чачырайт. 2. Ырчы торгойлор ары-бери учуп, кээде асманга чыгып, кээде ылдый түшүп турду. 3. Бүркүттүн көзү абдан курч болгондуктан, алысты дароо көрө алат. 4. Абдылда илгери кетип, Белек артта калды. 5. Чокусу асман тиреген Ала-Тоонун ылдый жагы — эгин өскөн мейкин талаалар.

22-§. СЫН-СЫПАТ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин сын-сыпатын билдирип, **кантип? кандай? кандайча? кимче? эмнече?** деген суроолорго жооп берген тактоочтор **сын-сыпат тактоочтор** деп аталат.

Сын-сыпат тактоочторго: *жай, ылдам, тез, бат, араң, зорго, өзбекче, кыргызча, өзүбүзчө, менимче, өздөрүнчө, өзүнчө, тескерисинче, кокустан, жөө-жалаң, соо-саламат, жекеме-жеке, бетме-бет, колмо-кол, акырын, дароо* деген жана башка сөздөр кирет.

81. Жогорудагы мисалдарды окуп чыгып, сын-сыпат тактоочко кандай сөздөр кирерин үйрөнгүлө. Аларга кандай суроо берилерин аныктап, өз алдыңарча мисал келтиргиле.

82. Сын-сыпат тактоочторду катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Түзгөн мисалыңар аркылуу эмне үчүн сын-сыпат тактооч экенин далилдегиле. Жөнөкөй жана татаал, тубаса жана туунду тактоочторду тапкыла.

83. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сын-сыпат тактоочторду таап, көчүрүп жазгыла. Кандай суроого жооп берип турганын аныктагыла. Эрежелерин түшүндүргүлө. Өзүнөр сын-сыпат тактоочторду катыштырып, 4-5 сүйлөм ойлоп тапкыла.

1. Жамийла сабагын жай баштады. 2. Сейде менен Мырзакул бетме-бет келе түштү. 3. Поезд акырын жүрө баштады. 4. Жолоочулар тез-тез келе жатышты. 5. Мен кызыгып, англисче, немисче үйрөнүп калдым.

84. Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Сын-сыпат тактоочторду тапкыла. Алардын кандай суроолорго жооп берип турганын, кандай сөз түркүмүнөн жасалганын аныктагыла.

1. Жапар өз ишин дароо таштаган жок, кокустан, капыстан, колу бошой калса, жумушка тез жөнөйт. 2. Алтынай Сулайманова ал күнү бат эле келди. 3. Чогулган эл аны дароо тосуп алышты. 4. Ал акырын барып, президиумдан орун алды. 5. Алымдын айтканы тескерисинче болду. 6. Мен орусча үйрөндүм, ал кыргызча үйрөндү. 7. Айганыш тез-тез, бат-бат, ылдам сүйлөп жатты.

23-§. САН-ӨЛЧӨМ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин иштелиш өлчөмүн, көлөмүн, санын көрсөтүп, **канча? нече? канчалык? канчалап? нечелеп?** деген суроолорго жооп берген тактоочтор **сан-өлчөм тактоочтор** деп аталат.

Сан-өлчөм тактоочторго: *көп, аз, ашык, кем, мол, анча-мынча, ошончо, ушунча, жапырт, ушунчалык, жалгыз, аз-аздан, аз-маз, саал-паал, көп-көптөн, ошончолук, болушунча* деген жана башка сөздөр кирет.

85. Жогорудагы мисалдарды окуп чыгып, сан-өлчөм тактоочторго кандай сөздөр кирерин үйрөнгүлө. Алардын кандай суроолорго жооп берерин аныктагыла.

86. Сан-өлчөм тактоочторду катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн сан-өлчөм тактооч экенин аныктагыла. Ал жөнүндөгү өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле.

87. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сан-өлчөм тактоочторду тапкыла. Эмне үчүн сан-өлчөм экенин түшүндүргүлө.

1. Темирдин анча-мынча кечигиши жалгыз Чымырбайдын тынчын алды. 2. Акеш, силерден көптөн-көп суранарым, ал-жайыңарды билдирип, бат-бат кат жазып тургула. 3. Аз сүйлө, саз сүйлө. 4. Биз белгиленген убактан саал-паал кечиктик. 5. Акырын жылып, көп аскерлер келе жатышты. 6. Мынча эгинди кайдан табасыңар, деп сурадым. 7. Иштеп тапканың мынча, колуңа нак тиери канча? 8. Мен ушунчалык жыргалды такыр көрө элек болчумун.

88. Окуп чыгып, сан-өлчөм тактоочторду тапкыла. Эмне үчүн сан-өлчөм экенин аныктагыла.

1. Көп жашасаң, көптү билесиң. 2. Катуу күркүрөгөн күндүн жааны аз. 3. Ошончо да кечигесиңерби, балам. 4. Эрте турган кишинин ырыскысы мол болот. 5. Ашык дөөлөт баш жарат. 6. Менин көптөн-көп суранаарым, адабий китепти ошончолук көп окугула. 7. Ал шаардан саал кечигип кайтты.

89. Өзүңөр төмөнкү сан-өлчөм тактоочторду катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. **Канча?** деген суроого жооп берген тактооч менен сан атоочтун айырмасын түшүндүргүлө. Тактоочтун жана сан атоочтун эрежелерин, айырмасын айтып бергиле.

Көп, көбүрөөк, аз, азыраак, ашык, мол, жалгыз, аз-аздан, көп-көптөн, ошончолук, отуз-кыркча, элүүдөй.

90. Төмөнкү тактоочтордун ичинен **канча? канчалык? канчалап? нечелеп?** деген суроолорго жооп берип турган сан-өлчөм тактоочторду тапкыла. Эрежесин айтып бергиле.

Жалаң, мында, жогору, көп, аз, ылдый, жай, ылдам, ашык, мол, ошончо, жалгыз.

24-§. ТАКТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

Жөнөкөй тактоочтор бир гана сөздөн түзүлөт. Эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлгөн татаал тактоочтор төмөндөгүдөй жазылат:

1. Карама-каршы маанидеги кош сөз катарында айтылган тактоочтордун арасына дефис (-) коюлуп жазылат: *ары-бери, бүгүн-эртең, өйдө-төмөн, аздыр-көптүр, жай-ылдам, эртели-кеч, күндөп-түндөп* жана башка.

2. Унгу түрүндө кайталанган жана айрым мүчөлөрдүн жардамы менен кайталанып айтылган татаал тактоочтордун арасына дефис (-) коюлуп жазылат: *бат-бат, тез-тез, ылдам-ылдам, кээ-кээде, аз-аздан, бетме-бет* жана башка.

3. Кошмок сөз катарында айтылган тактоочтордун арасына эч кандай белги коюлбай, ар башка жазылат: *ар качан, ар дайым, ар убакта, ар күнү, бир кезде, бир маалда, бир наста, ар жылы, эч убакта* жана башка.

4. Сын атоочтун **-ыраак** мүчөсү уланган тактоочтор созулуп, айтылышынча (-ыраак) жазылат: *кечирээк, эртерээк, жанараак, ананыраак, эмирээк, жогорураак, төмөнүрөөк, өйдөрөөк, алысыраак, жакыныраак, көбүрөөк, азыраак, батыраак, ашыгыраак* жана башка.

91. Төмөнкү тактоочторду окуп чыккыла. Аларды катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Карама-каршы маанидеги кош сөз катарында айтылган тактоочтор дефис аркылуу жазылаарын үйрөнгүлө.

Ары-бери, өйдө-төмөн, эртели-кеч, күнү-түнү, өйдө-ылдый, жайдыр-кыштыр, илгери-кийин, аздыр-көптүр, оң-тетири, анда-мында жана башка.

92. Төмөнкү тактоочторго эмне үчүн дефис коюлуп жазылаарын түшүндүргүлө. Өз түшүнүгүңөрдү аныктагыла. Сөз жасоонун кайсы жолу менен жасалганын далилдегиле.

Бат-бат, тез-тез, көп-көп, ылдам-ылдам, кайра-кайра, көп-көптөн, кез-кезде, аз-аздан, колмо-кол, оозмо-ооз, жайды-жайлай, күздү-күздөй, кышты-кыштай, кээ-кээде, бетме-бет.

93. Төмөнкү тактоочторго сын атоочтун **-ыраак** мүчөсүн улап, көчүрүп жазгыла. **-ыраак** мүчөсү уланган сын атоочтордун **-ыраак** мүчөсү уланган тактоочтордон кандай айырмасы бар экенин айтып бергиле.

Көп, аз, кем, акырын, эрте, кеч, бат, эми, жакшы, кызыл, ак.

94. Текстти көчүрүп жазып, андагы тактоочтордун астын сызгыла. Асты сызылган сөздөрдүн тактоочтун кайсы түрүнө таандык экенин аныктагыла.

Биздин көчөнүн балдарынын көбүрөөгү мектепте окушат. Азыраагы окушпагандыктан, күнү бою өз үйлөрүндө болушат. Алар такыр окуй элек болушса да, жайдыр-кыштыр колдорунан китеп түшүрүшпөйт. Балдардын ичинен ушунчалык эң шайыры – Эркин. Ал ар качан сергек, сөздү да кез-кезде сүйлөйт, саалпаал тентектиги болбосо, башкача чорт кыялы жок. Эртең менен эрте туруп, жалгыз апасына жардамдашат. Жайды-жайлай, кышты-кыштай стадиондо ойношот. Мирлан токтоо бала, аны бардык балдар алыстан таанышат. Бири-бири менен урушпайт, жай ойношот, алыс барышпайт. Алар ушунчалык ынтымактуу.

95. Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Андагы тактоочторду тапкыла. Кош, кошмок тактоочтордун жасалышын түшүндүргүлө.

1. Какшаалда кыргыздардын бар экенин уккан Ажар бат-бат чуркап отуруп, таң сүрүүгө жакыныраак калың токойго келип бекинди. 2. Бир кезде Данияр менен Жамийланын карааны көрүнбөй калды. 3. Жамийла, сен башынды өйдө-өйдө көтөрүп бас, эч убакта жер караба. 4. Эрте турган Шамбет Нуркасымды ээрчитип, Чаргындын үйүнө кайра-кайра кирди.

5. Ал жылы атам мага жардам берип, эртели-кеч кой четинде. 6. Кез-кезде гана жамгыр жаап турду.

96. Төмөнкү тактоочтордун кандай жазылгандыгын түшүндүргүлө, себебин айтып бергиле. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Күздү күздөй, анда мында, алда кайда, жекеме-жеке, көбүрөөк, ашыгыраак, ар дайым, ар убакта, илгери кийин, эртели кеч, күндөп түндөп.

25-§. ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО (КАЙТАЛОО) САБАГЫ

Тактоочту кайталоо үчүн берилүүчү болжолдуу суруолор жана тапшырмалар:

1. Тактооч деп кандай сөз түркүмүн айтабыз?
2. Тактоочтор маанисине карай канчага бөлүнөт? Эрежесин айтып бергиле.
3. **-ыраак** мүчөсү уланган сын атоочторго жана тактоочторго мисал келтиргиле жана далилдегиле.
4. Тактоочтор сүйлөм ичинде кандай синтаксистик милдетти аткарат? Мисал келтиргиле.
5. Тактоочтор кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жана кандай сөз түркүмүнөн жасалат?
6. Тактоочтордун жазылышын түшүндүргүлө.
7. **Мында** деген сөздүн качан тактоочтук, качан ат атоочтук мааниде, **жана** деген сөздүн качан байламталык, качан тактоочтук, **кийин** деген сөздүн качан тактоочтук, качан жандоочтук мааниде колдонулаарын далилдеп, оозеки мисалдар келтиргиле.

97. Тактоочтун кайсы сөз түркүмүнө (маани берүүчү, кызматчы) кирээрин айтып бергиле. Маани берүүчү сөз түркүмдөрүн санагыла. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн тактоочторду таап, анын кайсы түрү экенин ажыраткыла.

1. Эртең менен Анархан баласына жаңы көйнөктү кийгизип жатканда, Дарыяхан акырын кирип келди. 2. Зоолору күмүш кымкап кийгендей, алыстан-алыстан Алай тоолору заңкаят. 3. Мен дароо үйгө кирип барганда, байбиче өзүнө жакыныраак жерден орун көрсөттү. 4. Кычандын эртеңки иштери бүгүн көзүнө элестей баштады. 5. Оо, Кымка эне, Атайды тезирээк ойготунуз. 6. Кымбаттуу иним, ошончолук зарыл жумуштарым көп болсо да, бардыгын жыйнаштырып таштап, батыраак кат жазууну туура таптым. 7. Өмүрбек катка ишенген жок, улам-улам, кайта-кайта окуду, бирок бүгүнкү каттан эч жаңылык таба албады. 8. Жипти ашыкча чойсоң — үзүлөр, жибекти ашыкча чойсоң — сүзүлөр. 9. Кыш азыгы жайында. 10. Жамийла тез-тез басып, коридорго чыкты. 11. Айылдын ылдый жагында Самаранын үйү жайгашкан. 12. Гүлзат аз сүйлөйт, көп угат.

98. Окуп чыгып, тактоочту тапкыла. Маанисине карата кандай тактооч экенин ажыраткыла. Эрежелерин айтып бергиле.

Турсун

Убакыт алдыга кандай умтулса, Турсун да азыр ушундай умтула берди. Менимче, ар бир күн анын өмүрүнө акырындап, кыйла жетишкендиктерди аз-аздан кошуп жаткан сыяктанды. Аз эле мезгилдин ичинде орусча жаттаган сөздөрүн айтып отурса, адамды көп кубандырат. Анын бир жакшы жери анча-мынча деле орусчалап сүйлөй берет. Лира деген өзүнүн группасында окуган кыз менен тез эле ынак болуп кетти. Класста жанаша отурчу. Ал эми сабактан тарагандан кийин башка балдарчылап кете бербей, экөө бирге жүрүшөт. Сабакты ошончолук көп окушат, ар дайым бирге даярдашат. Лира да кыргызча сүйлөгөндү жакшы көрөт. “Келсе-келбесе деле орусча сүйлөй бер”, — деп, Лира ар качан кеңеш берет. Кез-кезде сөздөрдү туура айтпай калганда, дароо ондоп да коючу.

Азыр көрсөң, баягы Турсун жок, ушунча өзгөрүп кеткен. Орусча жакшы сүйлөйт. Лира болсо, кыргызча жакшы түшүнүп калган. (К.Ж)

99. Окуп чыгып, тактоочторду тууралап көчүрүп жазгыла. Мааниси боюнча тактоочтун кайсы түрү экенин аныктап, синтаксистик кызматын айтып бергиле.

1. Комуз жөнүндө көп-көп ырлар жазылды. 2. Бакыт ойго чөмүп, алыс алыс жактарга барууну ойлойт. 3. Ар дайым жакшылыкка ишеним менен кара. 4. Бүгүн эртең Айша да келип калат. 5. Кечээ кечинде мен сүтактын ырын тыңшап отурдум. 6. Жайды жайлай иштесең, кышында үзүрүн көрөсүң.

100. Үзүндүнү окуп чыккыла жана анда колдонулган тактоочторду тапкыла.

“Өгүз көөдөн, өкүм сөз —
 Өрдүк жагы дагы бар,
 Өткүр кылыч, куу найза —
 Эрдик жагы дагы бар.
 Өз билгенин бербеген
 Бектик жагы дагы бар.
 Булчуңу буура санындай —
 Балбандык жайы дагы бар,
 Өлөрүн өзү билбеген
 Айбандын жагы дагы бар.
 Тырмагына караса,
 Ак жолборстун салаадай.
 Муруттарын карасаң
 Тегирмендин күпчөгү
 Текши каккан барадай.
 Өлчөөсү жок өзгөчө,
 Чечекейи чарадай.
 Туурасы жоон, бою пас,
 Дулдугуй беттүү, өңү саз.
 Комдонуп жаткан кара иттей
 Маңдайында кашы бар”.

1. Сүйлөмдөгү тактоочторду таап, эмне үчүн тактооч экендигин аныктоо, эрежесин түшүндүрүү;
2. Тактоочтун тубаса, туунду түрүндө экендигин далилдөө;
3. Мааниси жагынан кайсы тактооч экендигин таап, ага кандай суроолор берилерин аныктоо, эрежелерин айтып берүү;
4. Тактоочту түзүлүшүнө карай ажыратуу (жөнөкөй, татаал);
5. Кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен кандай сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөндүгүн табуу;
6. Тактоочтун жазуу эрежелерин (орфографиясын) түшүндүрүү.

Кермекаш быйыл жайды-жайлай көбүрөөк иштеп, эгинден түшүмдү ушунчалык мол алды.

Оозеки талдоонун үлгүсү:

Бул сүйлөмдөгү *быйыл* деген сөз — тактооч. Тактооч деп, кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билдирип турган сөздөрдү айтабыз. Мезгил тактооч кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтүп, **качан?** деген суроого жооп берди. *Бул жыл* деген эки сөздөн бириккен, составы боюнча жөнөкөй сөз. *Жайды-жайлай* — бул дагы **качан?** деген суроого жооп берди, мааниси боюнча мезгил тактооч, түзүлүшү боюнча татаал, *жай* деген зат атооч сөздөрдөн түзүлдү, кош сөз катарында арасына дефис коюлуп жазылат. Уңгусу — **жай**, мүчөлөрү **-ды, -ла, -й**.

Көбүрөөк — уңгусу *көп*, **канча?** деген суроого жооп берет. Сан-өлчөм тактооч, себеби кыймыл-аракеттин санын, өлчөмүн билдирди; уңгусу *көп*, мүчөсү **-ыраак**;

Ушунчалык — ушул деген ат атоочтон түзүлдү, уңгусу *ушу (л)*, мүчөлөрү **-ча, -лык; канчалык?** деген суроого жооп берет.

Мол — сан-өлчөм тактооч, **канча?** деген суроого жооп берди, унгу түрүндө турат.

Жазуу жүзүндөгү талдоонун үлгүсү:

Быйыл, жай (ды) - жай (ла) (-й), мол.

101. үйүнөрдөн тактоочторду катыштырып, турак-жайды сүрөттөп, кыскача дилбаян жазып келгиле.

ӨЗГӨЧӨ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Тууранды жана **сырдык сөздөр** өзгөчө сөз түркүмдөрү деп аталат, себеби булар маани берүүчү же маани бербөөчү (кызматчы) сөздөргө кирбейт. Аларда маани берүүчү жана кызматчы сөздөрдөгүдөй касиет жок.

Өзгөчө сөз түркүмү экиге бөлүнөт.

26-§. ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндү, табышты, добушту, кыймылды, элести, көрүнүштү туурап, окшоштуруп көрсөткөн сөздөр **тууранды сөздөр** деп аталат. Тууранды сөздөргө төмөнкүдөй сөздөр кирет: *тарс, жарк, шаңгыр, кобур-собур, шак, шака-шак, чыйк, маа, мөө, шуу, жалп, жалбырт, желбиреп, калдаң-калдаң, зуу, арс, пырп, карч, шак-шак, кыйк, карс-курс* жана башкалар.

102. Окуп чыгып, тууранды сөздөрдү тапкыла, эрежесин айтып бергиле. Тууранды сөздөргө оозеки мисал келтиргиле.

1. Бака-шака эмгек шаңы күчөдү. 2. Чагылган жарк-журк этип, жамгыр дыбыр-дыбыр жаай баштады. 3. Кобур-собур үндөр угулду. 4. Эшик карс жабылды. 5. Эрбең-сербең караандар көрүндү. 6. Жапар эки жагын элтең-селтең каранат. 7. Жакындаган үндөр кыжы-кужу, ызы-чуу. 8. Ажардын жашы жаагына

мөлт-мөлт тамчылады. 9. Мылтык тарс-тарс атылды, жалт карай калсам, Жапаркул жерде кулап жатыптыр. 10. Шофёр бырс-бырс күлдү да, кабинасын карс жапты. 11. Соколор жер тилип бара, лап-лап түшүп киргенде, күбүр-шыбыр болуп, баары жал-жал карашат.

103. Ырды окуп чыгып, андагы тууранды сөздөрдү тапкыла. Тууранды сөздөргө оозеки мисал келтиргиле.

Энелердин жүрөгү

Жем тиштеп эне чымчык кайра келип,
Уяга жакын жерге коно берип.
Караса, беш балапан арасынан,
Сугу жок, оозун аччуу чебеленип.

Ангыча, жер тарапта, тиги четтен,
үн укту жан талашып чыйп-чыйп эткен.
Селт этип катуу чочуп, байкабады,
Тиштеген жемин төмөн кулап кеткен.

Ошондон жерди карай боюн таштап,
Шуу этип чөпкө түшүп канат жаскап.
Айланат отко түшчү көпөлөкчө,
Чырылдап баласы үчүн өлө жаздап.

(Ж. Садыков)

104. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, тууранды сөздөрдү тапкыла. Анын лексикалык маанисин аныктагыла. Лексикалык маани деген эмне экендигин түшүндүргүлө. Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн санагыла.

1. Байдалынын колундагы кетмен ар бир чапкан сайын жарк-журк этип жатты. 2. Гүлсарынын жүрөгүнүн дүп-дүп какканы кулакка даана угулат. 3. Тоо койну тынч, айыл үстүндөгү айдоо тараптан трактордун тытыр-тытыр үнү гана басылбайт. 4. Жээктеги шагыл таштарга тийгенде, Гүлсарынын такасы чак-чук, чак-чук чакылдайт. 5. Гүлсары ордунан араң

козголду, араба кайч-куйч, дөңгөлөктөр калдыр-кулдур этет. 6. Гүлсары менен Танабай уу-дууга кайра кирди. 7. Чаң-чуң үн угулду. 8. Гүланда Жапарды жал-жал карады.

105. Окуп чыгып, тууранды сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Тууранды сөз кайсы сөз түркүмүнө (маани берүүчү, кызматчы, өзгөчө) кирерин далилдегиле. Эрежесин айтып бергиле. Тууранды сөздөргө кандай сөздөр кирерин оозеки санагыла.

1. От бат эле жалп-жулп өчтү. 2. Бака-шака үндөр угулат. 3. Чагылган чарт-чурт, жарк-журк этет. 4. Кечүүдөн чалп-чулп дабыш угулгансыйт. 5. Бурма-ке Мукайды карай күңк-маңк этти. 6. Эмгектенсең, чекеден тер тып-тып тамаар.

27-§. ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Тууранды сөздөр түзүлүшүнө карата **жөнөкөй** жана **татаал** болуп, экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй тууранды сөздөр бир гана сөздөн турат.

М и с а л ы : Күйүп турган чок **жалп** өчтү. Жанаша отурган Беккул **бырс** күлүп жиберди. Бурма бизди карай эки колун **шак** чапкылады.

Татаал тууранды сөздөр эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт.

1. **Эки сөзү тең маани берүүчү тууранды сөздөр:** кыйк-кыйк, калдыр-кулдур, чалп-чулп, күр-шар, карс-курс, кыйкылдап-чыйкылдап жана башка.

2. **Эки сөзүнүн бири гана маани берүүчү тууранды сөздөр:** шак-шук, тарс-турс, шарп-шурп, жалп-жулп, шалдыр-шулдур, эрбең-сербең, чаң-чуң, чарт-чурт, бултуң-султуң жана башка.

3. **Эки сөзү тең маани бербеген тууранды сөздөр:** жал-жал, мөл-мөл, ызың-кызың, күрпөң-күрпөң жана башка.

Тууранды сөздөр өз алдынча турганда сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт, жөндөлбөйт, жак жана сан мүчөлөрү менен да өзгөрбөйт, бирок заттык мааниде колдонулганда гана жөндөлүп, жак, сан, мүчөлөрдү кабыл алат. Жөнөкөй жана татаал тууранды сөздөрдө **эт, де** деген көмөкчү этиштер кошулуп айтылып, же кошулбай да сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара берет. Мисалы:

Сүйлөм мүчөлөрү	Мисалдар
Ээлик	Күрү-күү күчөдү. Ызы-чуу азайды. Жарк-журк көбөйдү. Опур-топур басылды.
Баяндоочтук	Чагылган жарк-журк этти. Мылтык тарсылдады. Завод ичи калдыр-кулдур, көпчүлүк эл опур-топур, үйдүн ичи кыжы-кужу.
Аныктоочтук	Көз жашы мөлт-мөлт төгүлдү. Жылт-жулт эткен от көрүндү. Кыжы-кужу сөздөр угулду. Опур-топур аягы басылды.
Толуктоочтук	Алар ызы-чууну жактырышпайт. Бектурган эрбең-сербенди алыстан көрдү. Танабай чуру-чууга жана кирди.
Бышык-тоочтук	Дүйшөнкул Ала-Тоону жалт карады. Асангул бырс-бырс күлдү. Гүлсары шарт бурулду жана башка.

106. Окуп чыгып, жөнөкөй жана татаал тууранды сөздөрдү такыла. Тууранды сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле.

1. Арс этип, асылган иттин үнү Бектурганды чалкасынан түрткөндөй болду. 2. Чырр этип, арабанын токтогону Бектурганды жалт каратты. 3. Алыстан Ысык-Көл мелт-мелт этет. 4. Кыртыштуу жерге кеткендер күп-күп согулат. 5. Ооздугун карс-карс кемир-рип, Гүлсары байлоодо турат. 6. Бир заматта жамгыр тып басылып, күн чайыттай жарк этти. 7. үстүндө күр-шар келаткан таштардан чочуган Акбара артын карай жалт секирди.

107. Төмөнкү жөнөкөй жана татаал тууранды сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. **Эт, де** деген жардамчы этиштер айкашып түзүлгөн тууранды сөздөрдүн жөнөкөй же татаал экенин аныктагыла.

Шалдыр-шулдур, шака-шак, карс, күрс-күрс этип, лак-лак, эпилдеп-жепилдеп, калдыр-кулдур, каак-гаак, топ-топ.

108. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Тууранды сөздөрдүн кандай синтаксистик кызматты аткарып турганын тапкыла жана кандай суроолорго жооп берип турганын далилдегиле.

1. Комуз күүсү шаңк-шаңк чертилди. 2. Тып-тып эткен тамчылар да басылды. 3. Карс-курс этип, Асан отун жарып жаткан болчу. 4. Гүлсары башына илген жем баштыктагы арпаны күрт-күрт чайноодо. 5. Туман чалган адырда кук эткен кузгун, как эткен карга жок. 6. Гүлсары бара-бара саздуу жерди былч-былч, таштуу жерди тарс-тарс, кара жерди карс-карс, так-так басчу болчу. 7. Короодогу койлордун кырс-кырс этип чайнанганы гана угулат. 8. Тып-тып басып, Мээрим сыртка чыкты.

109. Төмөнкү мисалдарды окуп чыгып, тууранды сөз экенин аныктагыла. Тууранды сөздөрдүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшүн айтып бергиле. Оозеки мисалдар келтиргиле.

Тарс-тарс, тарсылдады, тарсылдап, тарсылдаган, тарс этти, тарсылдак.

28-§. ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ. ТАБЫШ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Тууранды сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү

Тууранды сөздөр берген маанилерине карай табыш тууранды жана элес тууранды (элестүү) сөздөр болуп экиге бөлүнөт. Жандуу жана жансыз заттар-

дын үнүн, табышын, дабышын, добушун тууроо иретинде айтылган сөздөрдү табыш тууранды сөздөр деп айтабыз.

Табыш тууранды сөздөргө: *тарс, карс, күрс, шылдыр, калдыр, мөө, маа, арс, каңк, так, шуу-шуу, шаңк, шыңк, шака-шука, ха-ха, шалп-шулп, чырр, чыйп, чыйк, чып-чып* деген жана башка сөздөр кирет.

Табыш тууранды сөздөр мааниси жагынан төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт:

1. Айбандардын табышын, добушун тууроодо колдонулуучу сөздөр: *маа, мөө, арс, ап, каңк.*

2. Канаттуулардын табышын тууроодо колдонулуучу сөздөр: *чырк-чырк, каак-каак, чырр-чырр, бытпылдык-бытпылдык.*

3. Курт-кумурскаларды табышын тууроодо колдонулуучу сөздөр: *ыzz-ыzz, дың-дың, зың-зың* жана башка.

4. Адамдардан чыккан табышты тууроодо колдонулуучу сөздөр: *бырс, шуу, күрс, шыңк, күбүр-шыбыр, чуру-чуу, уу-дуу* жана башка.

5. Жансыз заттардан чыккан табышты тууроодо колдонулуучу сөздөр: *шуудур, күүдүр, шыбыр-шыбыр, ток-ток, шарп, күр, калдыр* жана башка.

110. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, табыш тууранды сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Аларды түзүлүшүнө карай ажыраткыла жана эмне үчүн татаал тууранды сөздөрдүн арасына дефис коюлуп жазылаарын айткыла.

1. Шыбыр-шыбыр жалбырактын арасы, шаңгыр-шаңгыр Тянь-Шандын салаасы. 2. Ток-ток үнү чыгып керкинин, иштеп жаткан уландарды карачы. 3. Кызыл кумдуу жээктен шарп-шарп майда дабыш басылбайт. 4. Канаттуулар дүйнөгө көрк бергендей чыр-чыр сайрашат. 5. Шарак-шурак шарактаган, Кызыл-Кыя бир сонун. 6. Шака-шука колдор чабылды.

111. Төмөнкү табыш тууранды сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Тууранды сөздөрдүн кандай сөз түркүмү экендигин айтып бергиле.

Шылдыр-шылдыр, шылдырап, тарс-тарс, чыр-чыр, кычыраган, тып-тып, карс-курс, кыжы-кужу.

112. Тууранды сөздөрдү таап, татаал тууранды сөздөрдүн арасына дефис белгисин коюп, анын коюлуу себебин түшүндүргүлө. Тууранды сөздөрдүн синтаксистик кызматын аныктагыла.

1. Кылычтар күнгө жалт этип, бири-бирине зор күчтөр менен карс карс чабылып, миздеринен от чыгат. 2. Чак чак. Шыр шыр. Кылычтар миздеринен от чачып, бири-бирин кайтарат, аргымактар моюндаша майышып, темингенде кайра дирт атылып, көк чапчыйт. 3. Батыйна эмнегедир бырс күлүп жиберди. 4. Жээк ызың-кызың, уу-чуу. 5. Мына, Кенендин суусу шар шар агып жатат. 6. Шооласы сууда дирилдеп, ташыган дайра күрүлдөп. 7. Жаштардын үнүнөн толкундун шарпылдагы шуу шуу этип, даана угулбайт.

29-§. ЭЛЕС ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Кыймыл-аракеттин же заттардын сырткы көрүнүшүн, кыймылын, элесин билдирген сөздөр элестүү же **элес тууранды сөздөр** деп аталат. Элес тууранды сөздөр маанисине карата экиге бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин же элестин тездигин билдирүүчү сөздөр: *жал-жал (карады), жалт-жулт, жарк-журк, шып (шып кирип келүү), лып (лып отура калды), жылт, кылт, шарт, мөлт, чап, селт, жалп, үлп* жана башка.

2. Заттардын сырткы көрүнүшү, кыймыл-аракети жөнүндөгү элести билдирүүчү сөздөр. Элестүү сөздүн бул түрү дайыма "н" же "к" тыбыштары менен аяктайт: *чолтоң-чолтоң, койкоң-койкоң, калдаң-калдаң, калдак-калдак, калжаң-калжаң, калжаң-кулжун, адыраң-эдирең, мойтоң-мойтоң* жана башка.

113. Текстти окуп чыгып, андагы элестүү сөздөрдү тапкыла. Алардын аягы кандай тыбыштар менен аяктап

жатканын белгилегиле. Кыймыл-аракеттин, заттардын эмнесин билдирип тургандыгын аныктап, элес тууранды сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле.

1. Көпчүлүк заматта жалп тизе бүгүп, баш уруп, шып-шып жыгылышты. 2. Данияр арабасын жай айдап, кылчак-кылчак карап келе жатты. 3. Бек-тургандын карааны алыстан эрбең-сербең көрүндү. 4. Жалп өчүп, жалт-жулт этип, кээде үлп өчүп баратты. 5. Элдин уу-дуусу дербишти селт эттирди. 6. Хан элди жалт карады эле, элдин арасын күлкү аралады.

114. Окуп чыгып, элестүү сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Тууранды сөздөрдүн эмне үчүн табыш тууранды жана элес тууранды болуп бөлүнүшүн түшүндүргүлө.

1. Суукка чыйрыккан чоң тору элтең-селтең басат. 2. Мырзакул карагерди чолтоң теминди. 3. Чаргын үйүнө жете бергенде, шарт бурулду. 4. Дмитрий багжаң-багжаң сүйлөп жатат. 5. Султанмурат Мырзагүлдү жал-жал тиктейт. 6. Адатынча солк этпеген Шамбет шып-шып басат. 7. Атын бойпоң-бойпоң желдирип, Ыманбай чеп-чеп сүйлөй келет. 8. Кечке чейин лап-лап жааган кар да басылды. 9. Түлкү кылчак-кылчак каранды да, балдарды көздөй салды. 10. Гүлнардын кийген көйнөгү жалт-жулт этет. 11. Тигилер шып-шып кирип келишти. 12. Ажар арт жагын элең-селең каранат.

30-§. ТУУРАНДЫ СӨЗДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Аягы **к, п** тыбыштары менен бүткөн тууранды сөздөргө **-ылда** мүчөсү уланганда **к, п** тыбыштары жумшарбай жазылат.

Мисалы: *бак+ылда=бакылда, так+ылда=такылда, күп+ылда=күпүлдө, кып+ылда=кыпылда, түп+ылда=түпүлдө, жак+ылда=жакылда* жана башка.

2. Кош сөз түрүндө айтылган тууранды сөздөр арасына дефис коюлуп жазылат.

Табыш тууранды сөздөр: чырк-чырк, каак-каак, чырр-чырр, бытпылдык-бытпылдык, ыzz-ыzz, дың-дың, зың-зың, ток-ток, калдыр-кулдур, тык-тык жана башка.

Элес тууранды сөздөр: жал-жал, жалт-жулт, чолтоң-чолтоң, бөйпөң-бөйпөң, эрбең-сербең, сороң-сороң, койкоң-койкоң, калдаң-калдаң, адыраң-эдирең жана башка.

Тууранды сөздөр айрым мүчөлөрдүн жардамы менен башка сөз түркүмүнө өтүп да айтыла берет. Мисалы: *тарс* (тууранды сөз). *Тарсылдак оюнчук сатып алдым* (кандай оюнчук? *тарсылдак* — сын атооч). *Тарсылдаган үн угулду* (кандай үн? *тарсылдаган* — атоочтук). *Тарса-тарс күчөдү* (эмне күчөдү? *тарса-тарс* — зат атооч). *Тарсылдап кирип келишти* (кантип? *тарсылдап* — чакчыл) жана башка.

115. Текстти окуп чыгып, төмөнкү тууранды сөздөргө дефис коюлуп жазыларын өздөштүргүлө. Аларды катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө.

Жалт-жулт, жарк-журк, чолтоң-чолтоң, ойсок-ойсок, бөйпөң-бөйпөң, эрбең-сербең, карс-карс, тып-тып, лып-лып, карс-курс, калдаң-калдаң, кажы-кужу, күш-күш, шылдырт-шылдырт, мойтоң-мойтоң.

116. Жогорудагы тууранды сөздөрдү катыштырып, 5 тен сүйлөм түзгүлө жана тууранды сөздөрдүн жазылышын түшүндүрүп бергиле.

117. Тууранды сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле. Аягы **к, п** тыбыштары менен бүткөн тууранды сөздөргө **-ылда** мүчөсү уланганда кандай жазыларын түшүндүргүлө.

118. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, тууранды сөздөрдүн астын сызгыла. Алардын кандай жазыларын түшүндүргүлө.

1. Бытпылдык, бытпылдык, эгин айдабай ит болдук. 2. Шарп шарп этип, шаңы чыгып, толкуп ташкан, жээгинде жайнай түшүп, көбүк чачкан. 3. Айшакан алдыртан карап, бырс бырс күлдү. 4. Аттан тып

тып түшкөндөрдүн табыштары, аттардын ооздукту карс карс кемиргени угулду. 5. Көчө бойлоп, кээде ойноп, кыт кыт күлүп, келе жатты үч бала. 6. Түш мезгили, чөптөр шак шак, кээде эмгек, күрс күрс күүлөп, шал шал тердеп, таш көмүр шагыр шагыр, кылдык эмгек.

119. Өзүнөр жөнөкөй жана татаал тууранды сөздөрдү катыштырып, сүйлөм ойлоп тапкыла. Синтаксистик жол менен жасалган тууранды сөздөрдүн эрежесин, эмне үчүн араларына дефис белгисининин коюларын түшүндүргүлө.

120. Текстти окуп чыгып, тууранды сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Алардын жазылышын түшүндүргүлө.

1. Анда-санда күш-күш этип, поезд Ысык-Көлгө жол тартты. 2. Керип тизген мончоктой тептегиз учкан каргалар каак-каак дешип, чыгышка сапар тартышууда. 3. Мен кыймылымды лып токтотуп, ата-энемди карайм. 4. Шамбеттин үнү ого бетер заңк-заңк этти. 5. Жамийла Садыкты жал-жал карады. 6. Бектурган бурула бергенде, чырр эткен дабыш угулду. 7. Мылтык тарс атылып, эл дүр эте түштү, уу-дуу күчөдү. 8. Анын көзүнөн мөлт-мөлт жаш сызылды. 9. Эки жоо күрү-күү болуп, бетме-бет келишти.

121. үйүнөрдө тууранды сөздөрдү катыштырып, өзүнөр каалаган темада айлана-чөйрөнү сүрөттөгөн чыгармачылык баяндама же дилбаян жазып келгиле.

31-§. СЫРДЫК СӨЗДӨР

Адамдын ички сезимин жана айбанатка карата эрктик мамилени билдирген лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр **сырдык сөздөр** деп аталат. Сырдык сөздөр маани берүүчү жана кызматчы сөздөргө кирбейт. Ошондуктан өзгөчө сөз түркүмү деп аталат. Сырдык сөздөр да киринди, каратма сөздөр сыяктуу грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албайт.

Мисалы: **Бали**, кун сайын өзгөрүүлөр көп. Кечээги эле чала сабаттуу келин — мына бүгүн дарыгер, ин-женер, **пай-пай!** Экөөбүздүн жолубуз эки башка, **кош**, мен шашып баратам.

Мындагы кара менен басылган сырдык сөздөрдүн биринчиси — *бали* бир нерсени кубаттагандыкты, экинчиси — *пай-пай* таң калгандыкты, ыраазы болгондукту билдирип турат. Булар — адамдын ички сезимдерин билдирди. үчүнчү сүйлөмдөгү *кош* деген сырдык сөз турмуш-тиричиликке байланыштуу айтылды жана башка.

Кыруу-кыруу, кулунум. Түшөй-түшөй, ак козу. Так-так, жаныбарым дегендеги сырдык сөздөрдүн маанилери мурунку сүйлөмдөгүлөрдөн башкача, *кыруу-кыруу* жылкыны, *түшөй-түшөй* койду чакыруу үчүн айтылды, *так-так* деген сырдык сөз жылкыны жоошутуш, токтотуш үчүн колдонулду.

122. Окуп чыгып, сырдык сөздөргө кандай сөздөр кирерин өз алдынарача үйрөнгүлө.

Сырдык сөздөргө төмөндөгүдөй сөздөр кирет: *ой-оой, бах, кап, бали, ой тобо, карангун, капырай, баракелде, ботом, апей, чү-чү, аттиң, түшөй-түшөй, мый-мый, кыруу-кыруу, ош, чойт-чойт, саламатсызбы, эсенсизби, арбаңыз, бар болуңуз, кайыр кош, чиркин, ыракмат* жана башка.

123. Жогорудагы сырдык сөздөрдүн айрымдарын катыштырып, 5—7 сүйлөм ойлоп жазгыла. Эмне үчүн сырдык сөз экенин түшүндүргүлө. Эгерде сүйлөмдүн башында келсе, андан кийин, аягында келсе, андан мурун, ортосунда келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылаарын эсиңерге сактагыла.

124. Окуп чыгып, сырдык сөздөрдү тапкыла. Эмне үчүн сырдык сөз экенин тапкыла.

1. Бир күнү кожоюн бош дагыраны калдыратып, жылкыларды тузга чакырып, по-по-полоп калды.

2. Так, так жаныбарым, Гүлсары. Коркпо, так, так, ата жосуну, ата расмиси ушундай. 3. Гүлсары муздак сууга тумшугун салды. Ох, чиркин! Не деген таттуу суу. 4. Пай, пай ушундай да түн болобу! — деди Танабай өз ичинен. 5. Оо, тажрыйбасы жок жаш жүрөк, алданган экенсиң го? 6. Биз ошолорду бет алып кетип бара жатабыз, кайыр, кош! — деди Айткулу. 7. Кош, боорум Ажар, эркиндик, тендик талашкан сендей кыргыз кыздарына, ыракмат! 8. Оо, таксыр, шайтан-дын тилине кирбе, анын тили уу.

125. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сырдык сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Сырдык сөз кандай сөз түркүмү (маани берүүчү, кызматчы, өзгөчө) экенин аныктагыла.

Аттиң, Гүлсары зуу этип өтө бергенде, келиндердин жүздөрү, күлмүндөгөн көздөрү Танабайдын көз алдынан учуп өтөт. — Ай жылкычы жигит, токто! — деп, арт жагынан шыңкылдаган күлкү чыгат. — Оой, силерди кой деген ким бар? Жылкычы болуп алгыла, — дейт Танабай.

— Апей, муну карасаң, ай! — дешип, жабыла келип, жулмалап жиберешет. Ай жаныбар, жорго болбосоң, коё кал, соорусуна суу койсоң да, чайпалбас ов! — деп, үн катышат көргөндөр.

— Бали, Танабай, өркүнүң өссүн, жоргонун жылдызы жаркырап жанар, бах!

126. Төмөнкү сырдык сөздөрдү катыштырып, сүйлөм ойлоп тапкыла. Эмне үчүн сырдык сөз экенин түшүндүргүлө. Эмне үчүн сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албагандыгын далилдегиле.

Саламат, кайыр кош, кокуй күн, тырр, чиш, капырай, аттиң ботом.

32-§. СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сырдык сөздөр маанисине карата үч топко бөлүнөт: 1) ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр; 2) эркти билдирүүчү сырдык сөздөр; 3) турмуш-тиричиликке карата колдонулуучу сырдык сөздөр.

1. Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөргө кубанганда, сүйүнгөндө, мактанганда, таң калганда, корккондо, чочуганда, кайгырганда, күлгөндө жана башка учурларда колдонулуучу сөздөр кирет.

М и с а л ы : *бали, ой, пай-пай, баракелде, аттигиниң, аттиңай, кап, капырай, апбали, апей, ой тобо, ай-ий, атаганат, бах, чиркин, кокуй, ботом, түү, ура, ата-а, аттиң, карангун* жана башка.

2. Эркти билдирүүчү сырдык сөздөргө адамдарга, айбанаттарга карата чакыруу, айдоо, токтотуу, тыюу жана башка маанисинде айтылган сөздөр кирет. Алар: *тек, тынч, алдей-алдей, тишиш, чиш, кыруу-кыруу, түшөй-түшөй жана башка. Өш-өш (уйга), чек-чек (эчкиге), чып (итке), чөк-чөк (төөгө), кош-кош, чой-кой (койго), мыш-мыш (мышыкка)* жана башка.

3. Турмуш тиричиликке байланыштуу сырдык сөздөргө учурашуу, коштошуу, санаа-каалоолоруна, кичипейилдик мамилесине байланыштуу сөздөр кирет. Алар: *ассалому алейкум, саламатсызбы, эсенсизби, салам, жакшы турасызбы, арбаңыз, бар болуңуз, кайыр кош, ыракмат, оомийн, ак чүч* жана башка.

127. Окуп чыгып, сырдык сөздүн кайсы түрү экендигин аныктагыла.

1. Бали, жеңелер, ишинер илгери болсун! 2. Силердин бизге жиберген куттуктоонорго ыракмат! 3. Чү, жаныбар, чү! Илгерилегендин иши илгерилеген, чү! 4. Алдей-алдей ак бөпөм, Ак бешикке жат бөпөм. 5. Ээ-ээй, карагылачы жоргосун, карагыла, бах! 6. Ассалом алейкум, ата, эсенсизби?! Бар бол, балам, бар бол! 7. Атаа кудай жалгагыр ай, дайыма эле ушундай бол-

бойсунбу? 8. Оо, кокуй, аттан кол жууптурбуз. 9. Атаганат, жаш чагым болгондо, сага неченди көрсөтпөйт белем. 10. — Эсенсизби, ата? — Бар болунуз, балам. 11. Оомийн, балам, бактың ачылсын. 12. Сансыз жоо менен салгылаштым, эми элимди кайгыга салып бердим, аттиң.

128. Төмөнкү көп чекиттин ордуна тиешелүү сырдык сөздү коюп, көчүрүп жазгыла. Анын кайсы түрү экендигин аныктагыла.

1. ..., сөз эмес бекен. 2. ..., эп келе түштү. 3. ..., азаматсыңар, ..., силерге. 4. Ушундай да дал тиет экен, 5. Келбей калганын карачы 6. ..., тосуп алганына, ... дешти. 7. ..., эмне деген керемет! 8. ..., жардам бергиле, жардам бергиле ...! 9. ..., эркечим, ... баштагын.

129. Окуп чыгып, сырдык сөздөрдү гана көчүрүп жазгыла.

1. — Оой, жоо алгыр ай, кат жок эмес беле. 2. Оо, кокуй, оой! — дейт, шашып кетип Курман. 3. Алда, айланайындар ай, катты жашырып койдумбу? — дейт кайра. 4. Өзүмдөн эле кетти, кап! 5. Илимге да, докторга да, баракелде! 6. Чишш, тынчтангыла, балдар! 7. Өөш, өлөт алгыр. 8. Атаа, балам, сага калп айтканды ким койду? 9. Кош, Алтынай! Кош, чырагым! — деп кыйкырды Дүйшөн. Кош, агай, кагылайын, айланайын агай! — дедим мен. Кош, биринчи мугалимим, кош, биринчи мектебим, кош, балалык чагым, кош, жер кыртышынын астында көзү ачылбай калган ту- нук булак өндүү, эч ким билбеген менин биринчи, наристе сүйүүм!

130. Текстти көчүрүп жазып, андагы сырдык сөздөрдүн астын сызгыла. Маанисине карай кайсы топко таандык экендигин аныктагыла.

1. "Алдей-алдей, алтын" — деп балабызды сүйөбүз. 2. Пай-пай, сонун экен! Жарыктык ай, таң эртеңки

ааламга нурун чачып, жээктен күлүндөгөн Күндүн теңиндей болуп, жаркырап кенен турушун! 3. Ой, жолуң болгур. Кечээ токойдон сени таап келип, нан менен ысык ботко берген ким эле? 4. Ээ, кокуй ээ, каран алат, катыгүн! Сүйлөшүп туруп аласыңарбы? 5. — Оо, кокуй ой десе, баятан айтпайсызбы, ал менин досум эмеспи. 6. — А каран күн, качан иштейсинер? Тургула, кагылайындар, күн көтөрүлүп калды. 7. Капырай, мейли эми, укса угайын. 8. Кош, ой, оңбогур, шыбакка ичи айрылгандай болуп тойсо да, али жемден үмүтүн үзбөгөнүн кара. 9. Марусяга кошулуп, Акия кетирекей да дырр! — деп вожусунун бир жагын жыя тартты. 10. Так-так, так! деп, Макар жумшак үн менен аттарын эркелетти. 11. Түү-тү-тү деп койсо, ар тараптан чогулуп, моюндарын созуп, тегеректей калганынан улам "мурдагыдан өзгөргөн эмес экен го" — деген ойдо калдым.

33-§. СЫРДЫК СӨЗДӨРГӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР, СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Эгерде сырдык сөз сүйлөмдүн башында келип, интонация аркылуу айтылса, өзүнөн кийин үтүр коюлат. М и с а л ы: *Оо, азаматым! Ушинтип, элдин керегине жара. Баракелде, балдар, ата-энеңерге чоң ыракмат! Ботом, кайсы Дүйшөндү айтып жатасыңар? Чү-чү, Сарайгырым, чү-чү дешип, балдар Гүлсарыны туурашат. Ураа, биз жеңдик. Кыруу-кыруу, ак боз ат.*

2. Сырдык сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат.

М и с а л ы: *Алар, кап, бүгүн да келбей калышты окшойт. Жардамыңарга, бали, ыракмат, балдар! Иштегениңерге, баракелде, жигиттер!*

3. Сырдык сөз сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурда үтүр коюлат.

М и с а л ы: *Эмгекти сүйгөн кишилер али экен го, пай-пай! Келдиңерби, айланайындарым! Бат эле келип калдыңарбы, капырай, ботом. Жакшы окуган экенсиңер балдар, баракелде!*

4. Эгерде сырдык сөз күчтүү сезим менен айтылса, сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин илеп белгиси коюлат да, андан кийинки сүйлөм баш тамга менен жазылат.

М и с а л ы: *Бах! Биз кандай жыргалдуу заманда жашап жатабыз! Пай-пай! Азыркы техниканын жетишкендигин кара! Бали! Көп иш кылган экенсиңер! Кап! Аз эле кечиккен экенмин.*

5. Эгер сырдык сөздөр сүйлөмдүн тутумунда каратма, кириңди сөздөр менен бирге айтылса, анда алар өзүлөрүнө тиешелүү тыныш белгилерин сактайт.

М и с а л ы: *Кокуй, балдар, бул эмне кылганыңар? Ата, ай-ий, ушундай да көп иштейсизби? Атаа, балам, ай ээ, жумушуңду жакшылап бүтүрүп келбептирсин да. Бактыңа жараша, анын келбегенин кара, кап!*

6. Сырдык сөздөр кайталанып, кош сөз катарында айтылса, араларына дефис коюлуп жазылат.

М и с а л ы: *пай-пай, чой-кой, кыруу-кыруу, өш-өш, чү-чү, түтү-түтү, ай-ий, алдей-алдей, мый-мый, күчү-күчү.*

7. Сырдык сөздөр кошмок сөздөр катарында айтылса, арасына дефис коюлбай бөлөк жазылат.

М и с а л ы: *кокуй күн, кокуй алат, алат күн, кокуй ой, арман күн, ак чүч, чиркин ай, ой тобо, аттиң ай, апей ботом жана башка.*

8. Сырдык сөздөр грамматикалык жактан сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Бирок кээ бир учурларда сөздөргө сөз өзгөртүүчү мүчөлөр уланып, же заттык мааниде да колдонулат, өзүнүн сырдык маанисинен ажырап, ээлик, аныктоочтук толуктоочтук, милдетин аткарат. Мисалы:

Сүйлөм мүчөлөрү	Мисалдар
Ээлик	Эки тараптын ураалары күчөдү. Шумдуктун шумдугу бар.
Аныктоочтук	Чиркиндин сыры эми ачылды. Ыракматындын бизге кереги жок.
Толуктоочтук	Биз ыракматты көп уктук. Кокуй алатымды көп айттым.

9. Кээ бир сырдык сөздөрдөн этиш сөздөр жасалат. мындай учурларда сырдык сөздөргө **"де"**, **"кой"** деген этиш сөздөр кошо айтылат, же **-ла** деген, андан кийин жана башка мүчөлөр уланып, баяндоочтук милдет аткарат.

Мисалы: *Ал чүчөйдү. Асан чарчагынан ох деди. Балдар ураалашты. Мен силерге ыракмат айттым. Сен эмнеге кокуйладың жана башка.*

Сырдык сөздөрдү морфологиялык жактан талдоонун үлгүсү:

Ой тобоо! Ошондой де, уничек, эми мага баары түшүнүктүү болду, ыракмат!

Бул сүйлөмдөгү сырдык сөздөр *ой тобоо* адамдын ички сезимин билдирип жатат. Эгер сырдык сөздөр күчтүү сезим менен айтылса, илеп белгиси коюлуп, андан кийинки сүйлөм баш тамга менен жазылат. Кошмок сөз катарындагы сырдык сөз.

Ыракмат — сырдык сөз, турмуш-тиричиликке байланыштуу сырдык сөз, унгусу *ыракмат*, мүчөсү жок.

131. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сырдык сөздөрдү тапкыла. Сүйлөмдөргө тыныш белгилерин койгула. Сырдык сөздөрдүн жазылыш эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Оо шордуу жаным, — деди Жамийла, терең үшкүрүнүп. 2. Жапар оо сен менин жүрөгүмдүн тереңинен орун алдың эле го. 3. Канткенде ушул жоо

кыйрар эле айланайындар. 4. Бактысыз жаным кап Талыптан айрылган экенмин-го деди Айша. 5. Дүйнө тентек, кейибе ээ Акиш. 6. Кеттик, чү-чү! Ой ий туугандар, отоо чөп — фашисттен да жаман жоо. 8. «Оо биздин Харьков», — дейт Люба дайыма.

132. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сырдык сөздөрдү тапкыла. Сырдык сөздүн кайсы түрү экендигин ажыраткыла. Тыныш (үтүр) белгисинин коюлуш себебин түшүндүргүлө.

1. Кош, боорум Ажар! Оо, сага окшоп, өз боштондугун, өз тендигин талашып, кулдуктан кутулууну самаган эже-синдилерин максатына жете алышпай, арманда кетти! 2. Оо, ботом, жанагы Мурат деген немени жер жуттубу? Капырай, ал кайда кеткен? 3. Бах! Күн да ушундай мемиреп тиерби? 4. Ботом, бул эмне дейт, сени чоңойткон ким? 5. Пай-пай, элдин, машинанын көптүгүн кара. 6. Ассалому алейкум деп, Мурат Алымдын алдынан чыкты.

133. Текстти окуп чыгып, сырдык сөздөрдү гана көчүрүп жазгыла. Бул сырдык сөздөр кайсы түргө таандык экендигин аныктагыла.

1. Бали, жумушту өз убагында бүтүрүпсүңөр! 2. Өмүрбек кош-кош деп, козуларын адырды көздөй айдап жатты. 3. Тилеген тилегиңе жетип, бактылуу өмүр сүр, оомийин! 4. Бах, айлана кандай кооз, кандай ажайып! 5. Ай-ий, Айганыш, ошол кезде сен беш көкүл кыз элең го, чиркин. 6. Атаганат, ошондогу бала кезим, көз ачып жумганча өтүп кетиптир деп, карыя тээ алыска көз чаптырат. 7. Элине бакыт жаралтып, кыроой, койлорум, кыроой, койлорум. 8. Ай-ий, көйнөгүндүн жарашканын карачы. 9. Ой тобосун айтып, шакылдак кирди. 10. Кетип баратасыңбы, кош эми, жакшы бар!

134. Үйүнөрдөн сырдык сөздөрдү катыштырып диалог түзүп келгиле.

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР

Кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр өз алдынча турганда лексикалык бир мааниге ээ болсо, айрымдары лексикалык мааниге ээ боло албайт. Ошого жараша кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү маани берүүчү (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, этиш) жана маани бербөөчү (кызматчы сөздөр) сөз түркүмдөрү, сырдык сөздөр, тууранды сөздөр өзгөчө сөз түркүмү деп аталат, себеби ал маани берүүчү, же маани бербөөчү (кызматчы) сөз түркүмдөрүнө кирбейт. өз алдынча турганда эч кандай лексикалык маанини билдирбеген, сүйлөмдөгү сөздөр менен бирге айтылып, тиешелүү болуп турган сөзгө кошумча маани берген, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турган сөздөр **кызматчы сөздөр** деп аталат.

Булар маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, өз алдынча турганда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара алышпайт.

Берген маанилерине карай кызматчы сөздөр төрткө бөлүнөт:

Кызматчы сөздөр	Мисалы
1. Жандоочтор:	аркылуу, сайын, сыяктуу, шекилдүү, тууралуу, жөнүндө, боюнча, бою, үчүн, менен, дейре, чейин, кийин, карай, карата, караганда, сымак, сөрөй, сон, көздөй, жараша, мурун ж. б.
2. Байламталар:	жана, менен, да, а, ал эми, анткени, себеби, же, бирок да, ошентсе да, ошенткени менен, болбосо, же болбосо, ошондой болсо да, жана да, эгер (эгерде), не, мейли, ары (нары), андай болсо да ж. б.
3. Бөлүкчөлөр:	гана, эле, эң, өтө, абдан, аябай, аябагандай, да, дагы, дале, так, как, нак, ооба, эч, турсун, турмак, түгүл, ыя, и, ээ, куду, кадим, го ж. б.

4. Модаль сөздөр:	албетте, арийне, чындыгында, чынында, ырас, сөзсүз, шексиз, балким, чамасы, болжолу, сыягы, мүмкүн, керек, тийиш, имиш, ыктымал, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, кана ж. б.
-------------------	--

Эми жадыбалда көрсөтүлгөн кызматчы сөздөрдү кезеги менен көрүп чыгабыз.

34-§. ЖАНДООЧТОР

Өз алдынча турганда лексикалык бир маанини билдире албаган, сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылган же аларга кошумча маани берген кызматчы сөздөр **жандоочтор** деп аталат.

М и с а л ы: Асан шаарды *карай* кетти. Алым менен келдим. Бул сүйлөмдөгү жандоочтор *карай, менен*. Шаар деген зат атоочтун табыш жөндөмөсүндө турушу *карай* деген жандоочко байланыштуу, анын табыш жөндөмөдө турушун *карай* деген жандооч байланыштырып турат.

Экинчи сүйлөмдө Алым деген сөздүн атооч жөндөмөдө турушун кийинки айтылган *менен* деген жандооч талап кылып турат.

Эгерде бул сүйлөмдөрдөгү *карай, менен* деген жандоочторду алып салсак, Асан шаарды кетти, Алым келдим болуп, байланышсыз, түшүнүксүз айтылар эле. Кай жакка (кайда?) кетти? *Шаарды карай* (кетти). *Ким менен* келдиң? *Алым менен* (келдим) деген гана туура, байланыштуу айтылат.

Бул сүйлөмдөрдөгү *карай, менен* деген жандоочтор гана өзүлөрүнөн мурунку атооч сөздөрдү (шаар, Асан) кет(ти), кел(дим) деген этиш сөздөр менен байланыштырды. Буларды сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратканда шаарды карай, Алым менен деп, бирге карайбыз.

135. Жогорку эрежелердеги жандоочторду катыштырып, 2—3 сүйлөм таап жазгыла. Алдындагы атооч сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө турушун талап кылганын айтып бергиле. Жандоочтун эрежесин түшүндүргүлө.

136. Көчүрүп жазып, жандоочтордун астын сызгыла. Эмне үчүн кызматчы сөз экенин түшүндүргүлө. Жандоочко кандай сөздөр кирерин жана аныктамасын айтып бергиле.

1. Эр башына күн түшсө, өтүгү менен суу кечет. Ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет. 2. Чапкан сайын көз чыкпайт. 3. Тамактанганы келген соң, шашпай ич. 4. Кирешеңе карай чыгаша кыл. 5. Кулболду кеткен боюнча келе элек. 6. Шаарга чейин 18 километрче бар.

137. Окуп чыгып, жандоочторун тапкыла. Кандай сөздөр менен кошо айтылып жаткандыгын далилдегиле. Кызматчы сөздөр менен маани берүүчү сөздөрдүн айырмачылыгын түшүндүргүлө.

1. Дасторкондой жайылган узун шоссе жол менен батышка карай чимирилип, бир машина келе жатат. 2. Көрбөгөн соң сүйлөбө. 3. Кандай бакыт, Какшаалдагы кыргыздарга соода ишимди жүргүзүү үчүн Түлкүбек менен дос болуп отурам. 4. Ал үчүн ар кайсы жердеги адамдар менен тааныш болушум керек. 5. Сөз өзү жөнүндө баратканын Болотбек түшүндү. 6. Жалпаркулдун буйругу боюнча кетсин деп жатам. 7. Ошол бойдон жүрүп отуруп, Өзбекстанга келиппиз.

138. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн жандоочторду тапкыла. Берилген мисалдарды көчүрүп жазып, жандоочтун эрежесин мисалдар аркылуу түшүндүрүп бергиле.

1. Жайлоонун көркү ачылат, жайылып жаткан мал менен. 2. Жалгыз аяк жол аркылуу жолоочулар келе жатышкан. 3. Майрамга карата даярдык көрүлө баштады. 4. Асанга караганда Каныбектер эрте келип калышты. 5. Чайдан соң кымыз куюлду.

35-§. ЖАНДООЧТУН ТҮРЛӨРҮ

Жандоочтор жөндөмөлөр менен айкашуусуна карай төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. Атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор төмөнкүлөрдөн турат: *менен, тууралуу, жөнүндө, аркылуу, боюнча, сайын, сыяктуу, үчүн, бою, бойдон* жана башка.

2. Табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *көздөй, карай, карата.*

3. Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *караганда, жараша, чейин, дейре, карай, карата.*

4. Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *көрө, көргүчө, ары, бери, мурун, мурда, кийин, соң ж. б.*

139. Окуп чыгып, жандоочторду тапкыла. Өзүнөн мурунку сөздөрдү кайсы жөндөмөдө турушун талап кылганын далилдегиле. Эмне үчүн жандооч экенин аныктагыла.

1. Адам — адам менен адам. 2. Андан ары этектеги тактай менен жабылган — Шооруктун үйү. 3. Үстүнөн оромол менен таңып койду. 4. Баатырдын эрдиги жөнүндөгү бөлүм улам жаңы экспонаттар, документтер менен толукталууда. 5. Күн сайын туш тараптан ондогон вагондор келип турат. 6. Кебетеси, уюшма тууралуу сөз жаңыра турган. 7. Күлайымдын мага берген акылы боюнча бул кеңешти сизге айтып отурам. 8. Кумайык үйгө карай качып жөнөгөн болчу. 9. Бегайым үчүн бүгүнкү күн жуттуу кыштан кыйын болду. 10. Чоко бардык айта турган сөзүн айтып, болгон иштер жөнүндө кечирим сураган болчу. 11. Биз жөнүндө кеп-сөз айтылдыбы? 12. Ошондон бери эптеп жан сактап келет.

140. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, жандоочторун тапкыла. Эмне үчүн жандооч экенин айтып бергиле. Кайсы жөндөмөлөр менен айкашып турганын аныктагыла.

1. Төркү үйдөн тартып, оозгу үйгө чейин килем төшөп, шайы төшөктөр салынып, чыканакка коюп отуруу үчүн бир канча жаздыктар коюлган. 2. Мен андан жөнөп, Куршапка карай адырма-адыр кетип бара жаткам. 3. Кара—Суу станциясын көздөй чубап жүрүп калышты. 4. Турсунбек алдын көздөй чечкиндүү умтулду.

141. Көп чекиттин ордуна тиешелүү жандоочторду коюп, көчүрүп жазгыла. Жандоочтун кайсы түрү экендигин аныктагыла.

1. Толкун жашың өткөн ...

Толгонуп кайра келбеспи.

2. Тынымча мезгил өткөн ..., Сапарбай ордунан турду да, кебин жай баштады. 3. Атасы өлгөндөн ... энеси жаш Адышты кармап, жакшы тарбиялады. 4. Душмандар жеңе албастыгын билгенден ... жабыла качышты. 5. Мейилкан кеткенден ..., Атай өзүнчө ойлонуп калды. 6. Мекемеге ... барып, бир чалып кел. 7. Класстык чогулушта жайкы экзаменге даярдануу ... айтылды. 8. Телефон ... сүйлөштүм. 9. Анын кылыгы ушул убакка ... көкөйүмөн кете элек. 10. Айша мектепти ... кетти. 11. Жаңы мыйзам укукту колго берген ..., Самтырлар журт атасы болушту.

142. Текстти көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдөрдөн жандоочторду таап, *менен, ары, кийин, мурун* деген сөздөрдүн качан байламталык, качан жандоочтук, качан тактоочтук мааниде колдонуларын далилдеп түшүндүргүлө.

1. Даам менен тузга жолдош табылбайт. 2. Киши киши менен киши. 3. Согуштан кийин Танабайдын өмүрүндөгү жыргалдуу күн ушул болду. 4. Кийин бар. 5. Бекболот келе жатып, ары бурулду. 6. Беккул ары сөзмөр, ары акылдуу жигит. 7. Жапар мурун сүйлөдү. 8. Муну күн мурун даярдагам.

36-§. БАЙЛАМТАЛАР

Өз алдынча турганда эч кандай лексикалык мааниге ээ болбогон, сүйлөм ичинде сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырган кызматчы сөздөр **байламталар** деп аталат.

Байламталар түзүлүшүнө карата **жөнөкөй байламта** жана **татаал байламта** болуп, эки топко бөлүнөт. Жөнөкөй байламталар бир гана сөздөн, татаал байламталар эки же андан ашык сөздөрдүн тизмегинен турат.

Байламталарга төмөнкү сөздөр кирет: *да, дагы, менен, эми, ары, бирок, анткени, себеби, же, эгерде, болбосо, антсе да, анткени менен, же болбосо, ошон үчүн, ошол себептүү, ошондой болсо да, ошондой болгону менен* жана башкалар.

Мисалы:

1. Анда атаң үчүн **да**, досуң үчүн **да**, касың үчүн **да**, энен үчүн **да** жооп берчүбүз.
2. **Же** дем аларга, **же** тырп этерге чамасы жок.
3. Гүлсарынын эти ысып **жана** чаңкап баратты.
4. Ат нандын жытын шуулдата илеп тартты, **бирок** жей алган жок.
5. Кыргыз **менен** казактар дуу салып, көкбөрү тартышууда.
6. Нөшөр барган сайын күчөдү, ошентсе да жолоочу жолун улай берди.

143. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, андагы байламталарды тапкыла. Алардын эмне үчүн байламта экенин далилдегиле.

1. Бул иштин жайын Керим же Ажар билет.
2. Биздин элдер эмгекти сүйөт, анткени эмгек — жашоонун булагы.
3. Кичинекей, жаш достор, китепти көп окугула, себеби китеп — илим-билим булагы.
4. Нечен эшелондор өттү, бирок биринен да Майсалбекти жолуктура албады.
5. Түн мемиреп, талаа бейкут

жаткан кез жана Ай да жарык шооласын чачып, эгин үстүн кулпунтуп турду. 6. Ал катуу күрсүнүп алды да, жанында жайдак атын минип турган жигитке кыргызча сүйлөдү. 7. Ачуусу катуу келди, ошенткени менен аны кыя алган жок. 8. Бир аз күтө туралы, а мүмкүн ал келип калар. 9. Бул жерде жаштар менен карылар иштеп жатышат.

144. Көчүрүп жазып, сүйлөмдөгү байламталарды тапкыла. Класста байламталардын түзүлүшүнө карай кандай байламта экенин талкуулагыла.

1. Биздин тегирменчибиз — аял, болгондо да, шумдуктуу аял. Иштесе, эркектей таш көтөрөт, бирок эл ага Какылдак деп ат койгон. 2. Жеңишбек менен Микола-Аскер — экөө бирдей кыт-кыт күлүүдө. 3. Бетмебет сүйлөшкөнсүп, катар кыналып отургансып сезет, ошон үчүн анын кашынын үстүндө сеңселген жалгыз тал чачынын учу дирилдейт. 4. Коногу Батыш, ары жалгыз, ары кыз бала болсо, томуктай этти түгөтөт беле. 5. Дмитрий акем айткандай, музоо көп ичсе, ичи көбөт да, бош койсо, чакадагы сүттү төгөт. 6. Чаргын муну түшүндү, бирок катуураак ызаланды. 7. Чаргын ордуна турду да, башкалардан мурда эшикке чыкты. 8. Айша да, Асан да, Керим да келди. 9. Антсе оройлук кетирген болор эле, себеби ага Акия душмандын кебин айткан жок. 10. Зуура бечарада эмне жазык, же ал мындан мурун азык камдап, киши жөнөтүп көрбөптүрбү? 11. Зарылдын айткандарын укту, эгер укпаса, кайталап айтпайт болчу. 12. Бир акырга байланган аттар экинчи акырдын аттарына куйруктарын төгүлтүп, соорularын салып турушат, анткени ыңгайы ошондой. 13. Силер эми өз сапарыңарды билгиле, найза сунуп, жоо качырышты билгиле, ал эми Чаргын болсо силердин катарга кирбеген, жоопкерчиликке жарабаган киши.

145. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү кашаанын ичиндеги байламталар аркылуу өз ара байланыштыргыла. Алардын арасына тийиштүү тыныш белгилерин коюп көчүргүлө.

1. Биздин жер дыйканчылыкка ыңгайлуу. Электр станциясын курууга да шарты бар (жана). 2. Ай-ааламдан бүркөлгөн кара булут тең жарылды. Жартысы Ала-Тоонун чокусунда калды (да). 3. Жол алыс. Күн суук (ары). 4. Күн бүркөлдү. Жаан жааган жок (бирок). 5. Республикалык кеңешмеде биздин мектеп макталды. Иштеген иштери жакшы болчу (анткени). 6. Үйдөгү гүлүбүз жакшы өстү. Бөлмөбүз жарык эле (себеби). 7. Жаз келген. Аба жылуу болду (ошон үчүн). 8. Ай караңгы. Жер жарык (бирок, ошондой болсо да).

5*146. Сүйлөмдөрдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруу үчүн көп чекиттин ордуна *жана, да, ары, бирок, анткени, менен, же* байламталарын коюп көчүргүлө. Керектүү жерине тыныш белгилерин койгула.

1. Команда болгондо, Шекербек ... Алыбек өз окопторун көздөй чуркашты. 2. Алтынай энесин көрдү ... сүйүнүп кетти. 3. Ал ары жаш ... акылдуу. 4. Касымалы бойлуу ... толук. 5. Турсункулдун бою пас, ... күчтүү. 6. Мен мектепти бүтсөм, окууну улантам ... иштейм. 7. Мүнөзү жеңил ... эстүү.

37-§. БАЙЛАМТАЛАРДЫН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ. БАЙЛАНЫШТЫРГЫЧ БАЙЛАМТА

Байламталар сүйлөмдө туткан маанисине карай алтыга бөлүнөт.

Теманы түшүнүү үчүн төмөнкү мисалдар менен сүйлөмдөрдү карап чыгабыз:

1. *Ысык-Көлдүн кооздугу **менен** байлыгына чек жок.*
2. *Ала — Тоодо кыш узак болот **да**, жаз кеч келет.*
3. *Спорт — эмгектин, тиричиликтин **жана** эс алуунун негизи.*
4. ***Ары** тууган, **ары** ата-бала болуп калдык.*

Байламталар	Мисалдар
1. Байланыш-тыргыч	жана, жана да, жана дагы, менен, да, дагы, ары (нары), жале ж. б.
2. Божомолдогуч	же, же болбосо, болбосо, не ж. б.
3. Каршылагыч:	а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, ошонда да, анткени менен, ошенткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен, андай болсо да ж. б.
4. Себеп-натый-жалагыч	анткени, себеби, неге десен, эмне үчүн десен, ошонун натыйжасында, ошондуктан, андыктан, ошол себептүү, ошон үчүн, ан үчүн ж. б.
5. Салыштырма	канча-ошончо, канчалык-ошончолук, кандай-ошондой
6. Шарттуу	эгер, эгерде

Демек, сүйлөм тизмегиндеги бир өңчөй мүчөлөрдү, бири-бирине багынбаган сөздөрдү, сөз айкаштарын жана татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырган байламталар **байланыштыргыч байламта** деп аталат.

Буга төмөнкү байламталар кирет: *жана, менен, да, дагы, ары (нары), жана да, жана дагы, менен да* жана башкалар.

М и с а л ы: Адамды таалай *менен* эмгек гана даңкка бөлөйт. Биздин күчүбүз *да*, бактыбыз *да* эл менен. Бектургандын аңгемеси уккулуктуу *жана* кызыктуу болду. Жер томсоруп гана турат, *жана* жайкалган эгин да, буралган чеп да жок. Атадан алтоо *болсо дагы*, сыйлашпаса жат болот. Сатар, энендин тилинен чыкпа, *жана дагы* жакшы оку.

Сүйлөмдүн тутумунда **да** байламтасы менен **да** бөлүкчөсү аралаш колдонула берет. Мындай учурларда да байламтасынан кийин үтүр коюлат: Эл турду **да**, кыймыл **да** башталды. Той бүттү **да**, эл **да** тарай баштады. Кар кетти **да**, күн **да** жылый баштады жана башкалар.

Бул сүйлөмдөгү биринчи **да** байламтасы та-таал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырды. Экинчи сүйлөмдөгү **да** бөлүкчөлүк милдет аткарды, өзүнөн мурунку сөздөрдүн маанисин тактады.

Да бөлүкчөсү кээ бир учурларда сүйлөмдүн аягында колдонулат: Мен ойлогондой болду **да**. Силерди эзген бай-манаптар ошолор **да**. Бул окуяны силер билбейсиңер **да** жана башкалар.

Жана, **менен** деген сөздөр дайыма эле байламталык милдет аткара бербейт, **жана** тактоочтун, **менен** жандоочтун да милдетин аткарат.

М и с а л ы: **Жана** уулунун үйүндө унчукпай койгон Зулайка азыр келип кетти. Ушул сөздү **жана** айтканда жакшы болмок. Каркыра катары **менен** жүрөр, кадырлашың сени **менен** жүрөр. Эмгек менен эл көгөрөт. Жамгыр **менен** жер көгөрөт жана башкалар.

Дагы деген сөз сүйлөм тизмегинде төмөндөгүдөй мааниде колдонулат:

Байламталык: Эл жатса **дагы**, Элебайдын эки уулу жатпайт. Түн ортосу болсо **дагы**, Танабай жол жүрүп келет.

Тактоочтук: Мен китепти **дагы** сатып алдым. Асан **дагы** келиптир.

Бөлүкчөлүк: Мен **дагы** жакшы окуй алам. Сен **дагы** билесиң.

147. Жогорку жадыбалдагы байламталардын маанисине карай бөлүнүшүн үйрөнгүлө. Ага бир кандай байламталар кирерин эсиңерге сактагыла.

148. Жогорку байланыштыргыч байламталарды катыштырып, сүйлөм ойлоп жазгыла. Алар бир өңчөй мүчөлөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыргандай болсун.

149. Окуп чыгып, байланыштыргыч байламтаны тапкыла. Ага кайсы байламталар кирерин оозеки айтып бергиле. Кызматчы сөздөрдүн түрлөрүн санагыла.

1. Күн күндү жана түн түндү кууп, убакыт өтө берди. 2. Улам барган сайын тоолор түрүн да, көркүн да өзгөртүүдө. 3. Акман дагы, Акия дагы, Маруся дагы—бардыгы чогуу келишти. 4. Күн ысык, ары үп болуп турат. 5. Сабактардан мурдагыдай эле бешмин, жана дагы орус тил, кыргыз тил ийримине катышамын. 6. Айша менен Жамийла да келип калышты. 7. Мага айттырып жиберешкен ошолор да.

150. Тексттеги байланыштыргыч байламталарды тапкыла. Алардын эмне үчүн байланыштыргыч байламта экенин далилдегиле. Эрежесин айтып бергиле. Эмне үчүн текстке ушундай тема коюлганын далилдегиле.

Жүгүрүү

Жүгүрүү да, чуркоо да ден соолукту чындайт жана жакшыртат. Булчуң гимнастикасы машыгуу менен жүгүрүүнү да талап кылат. Жумасына бир жолу жүгүрүү да, жакшы натыйжаларды берет. Жүгүрүү жүрөктүн иштешине дагы, ден соолукка дагы жакшы таасир этет. Өзгөчө жүрөк жана кан тамыр системасынын көрсөткүчтөрү жүгүрүү убагында абдан жакшырат. Окуу менен да, иштөө менен да алекпиз.

151. Байланыштыргыч байламтанын эрежесин, ага кандай байламталар кирерин айтып бергиле. Төмөнкү *жана, жана да, менен, да* байламталарын катыштырып, сүйлөм түзүп келгиле.

38-§. БОЖОМОЛДОГУЧ БАЙЛАМТА

Бир өңчөй мүчөлөрдү же татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып, божомолдоо үчүн айтылган байламталар *божомолдогуч байламталар* деп аталат.

Буга *же, же болбосо, болбосо, не* деген байламталар кирет.

М и с а л ы: Жоргонун көздөрү асыл таштай жаркылдайт, же көлөкө түшкөндөй тунжурай калат.

Шандуу күүлөр, *же* шайыр күлкүлөр угулар. Же биз дурустап иштей албай жатабыз, *же* болбосо силер жакшылап башкара албай жатасыңар. Көп окугула, *болбосо* билим алуу кыйын. *Не* качканбы, *не* тил укканбы, *не* камчы жегенби, көрүнүшү башкача эле.

152. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, андагы божомолдогуч байламталарды таап көрсөткүлө.

1. Бейшен келип калды, *же* болбосо шаарга жөнөйт элем. 2. Эртең күндүн жаашы күтүлөт, *же* жаабай калышы мүмкүн, *же* ачылып кетет. 3. Айша *же* Алым келет, *же* болбосо алардын келбей калышы ыктымал.

153. Өзүнөр божомолдогуч байламтаны катыштырып, ар бирине сүйлөм ойлоп жазгыла. Божомолдогуч байламтанын эрежесин айтып бергиле.

154. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, божомолдогуч байламталардын астына сызгыла.

1. Гүлсарынын жаны чыга жаздады, *же* дем аларга, *же* тырп этерге чамасы жок. 2. Сүрөтчү абдан кооз сүрөттөрдү тартат, *болбосо* анын сүрөтчүлүк кесиби-нен *не* пайда. 3. Жорго эңкейип топурак жыттай албай, *же* *болбосо* жата калып оонай албай, *же* *болбосо* буттарын эркин суна албай, таң аткыча турду.

155. Божомолдогуч байламталарды таап, алардын тыныш белгилерин туура коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Ох, чиркин, *не* деген муздак суу *не* деген татуу суу. 2. Силер жардам бергиле *же* *болбосо* жумуш да бат бүтпөйт. 3. Же кара чапандардын күнөөсү *же* менин күнөөм *же* силердин күнөөңөр. 4. Аксакал, анда жолубуз башка экен *болбосо* колхозго таштап коёт элем. 5. Мейли Жапар барсын мейли башкалары барсын, мага баары бир.

39-§. ҚАРШЫЛАГЫЧ БАЙЛАМТА

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бирине байланыштырып, алардын ортосундагы карама-каршы маанини билдирген байламталар **каршылагыч байламталар** деп аталат.

Каршылагыч байламталар: *бирок, бирок да, ал эми, антсе да, ошентсе да, анткени менен, ошенткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен* деген ж. б. байламталар кирет. М и с а л ы: 1. Жакшы эле айтайын деди, *бирок* мындан башка айтарга сөз таппады. 2. Нөшөр күчөдү, *ошентсе да* жолоочу жолун уланта берди. 3. Мира жакшы окуйт, *ошенткени менен* математикадан бир аз аксайт. 4. Аюу катуу качырды, *ал эми (а)* мен анча корккон жокмун. 5. Аюу мени катуу кучактап, өпкө-боорумду кысты, *анткени менен* тиштеген жок. 6. Ажар — 1916-жылкы үркүндө кытай элине сатылган кыргыз кыздарынын бири, *ошондой болсо да* ал эркиндик үчүн күрөштү.

156. Жогорку эрежелердеги каршылагыч байламталарды катыштырып, сүйлөм ойлоп, көчүрүп жазгыла. Эрежесин айтып бергиле. Төмөнкү каршылагыч байламталарды катыштырып, оозеки мисал келтиргиле: *бирок, ал эми, ошентсе да, ошондой болгону менен*.

157. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн каршылагыч байламталарды таап, ага кандай тыныш белгилеринин коюларын, анын себебин түшүндүргүлө.

1. Анын мүнөзү жеңил ошенткени менен эси бар. 2. Чоң атамдын жашы сексендерге барып калды. Ошентсе да карылыкка моюн суна элек. 3. Жоломан менден алда канча улуу бирок мени баласынтпайт. 4. Мен согуштагы эрдиктеримди айтып берейин а силер тындап уккула. 5. Күн бүркөк, себелеп жаап турат анткени менен жылуу. 6. Эртең менен муздак жел сокту бирок да түшкө жакын күн жылуулай баштады. 7. Күн суук болуп, окуучулар ишке кечигип келишти ошондой болгону менен көп ишти бүтүрүштү. 8. Си-

лер өз жумушунарды бүтүрө бергиле а мен Зуурадан барып, болгон ишти сурайын.

158. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, көп чекиттин ордуна тиешелүү каршылагыч байламталарды коюп, көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн каршылагыч байламта экенин аныктагыла.

1. Акай мерген баласын эркелете баштады, ... өзүнүн капалыгын билдирген жок. 2. Акай кара баранды ийнине салды, ... огу аз болчу. 3. Биз жолго чыктык, ... тигилерден кабар жок. 4. Алтын насаатыңызды чачырата бериңиз, ... биз болсок, көңүл коюп, уга беребиз. 5. Мен да далайды көргөм, ... тажрыйбам жок.

40-§. СЕБЕП-НАТЫЙЖАЛАГЫЧ БАЙЛАМТА

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш жана багы-
ныңкы сүйлөмдөрдү байланыштырып, андагы айтыл-
ган ойдун себебин, натыйжасын билдирген байлам-
талар **себеп-натыйжалагыч байламта** деп аталат.

Себеп-натыйжалагыч байламталар төмөнкүлөр:
*анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, эмне
үчүн дегенде, ошондуктан, ошол себептүү, ошон үчүн,
андыктан.*

159. Төмөнкү жөнөкөй сүйлөмдөрдү себеп-натыйжала-
гыч байламталардын жардамы менен татаал сүйлөмдөргө
айландырып, көчүрүп жазгыла, ыныш белгилеринин кою-
луш себебин түшүндүргүлө.

1. Алтынай үлгүлүү болду, ал жакшы окуду.
2. Жакында каникулга тарайбыз, окуу жылы аяктайт.
3. Мен ага кат жазган жокмун, дарегин жакшы бил-
бейт элем. 4. Алар кечигип келишти, аябай чарчашкан
экен.

160. Окуп чыгып, себеп-натыйжалагыч байламталарды
тапкыла, тыныш белгилерин койгула. Эмне үчүн себеп-
натыйжалагыч байламталар экенин далилдегиле.

1. Иш жаман боло турган болду анткени ок-дарыбыз түгөндү. 2. Жилиндин аты күлүк экен себеби ага куугунчулар жетпей калды. 3. Акия Зарылдын айткандарын укту ошон үчүн ал унчуккан жок. 4. Бүгүн Танабай кырга чыкканын билбей калды неге десең Гүлсарынын оозун коё берген. 5. Жапар Узактын келгенин көрдү ошондуктан башка жакка бурулду. 6. Окуучулар олимпиаданын жеңүүчүлөрү болушту эмне үчүн дегенде алар жакшы даярданышкан эле.

161. Себеп-натыйжалагыч байламталарды катыштырып, төмөнкү үлгү боюнча оозеки сүйлөм түзгүлө. Аларга чогуу талкуу жүргүзүп, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

Ошондуктан, ошол себептүү, анткени менен, себеби, анткени, ошон үчүн, эмне үчүн десең.

Ү л г ү: Отуруп алган менен жумуш бүткүдөй эмес, ошондуктан белди бекем бууп, жакшылап иштөө керек. Мен эрте турдум, ошон үчүн сабагымдан кечиккен жокмун.

162. Окуп чыгып, көп чекиттин ордуна себеп-натыйжалагыч байламталарды коюп, көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн себеп-натыйжалагыч байламта экенин далилдегиле. Эрежесин айтып бергиле.

1. Кеч болуп калды, ... Жапар самолёт менен кетүүнү ойлоду. 2. Жаратылыштын кооздугуна суктанды, ... аны сүрөткө тартууну ойлоду. 3. Кожоюн курч такасы менен теминет, ... жорго кожоюнду эки жолу таштап кеткен. 4. Кожоюндун кийими дал-далынан айырылып, бети канталап жүрөт, ... жүзү жылуу, көзү мээримдүү карайт.

41-§. САЛЫШТЫРМА БАЙЛАМТА

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөрдү бири-бирине салыштыруу үчүн колдонулган байламталар **салыштырма байламта** деп аталат.

Салыштырма байламталарга: *канча — ошончо, кандай — ошондой, канчалык — ошончолук* деген байламталар кирет.

Кандай, канча, канчалык деген байламталар багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда, *ошондой, ошончо, ошончолук* деген байламталар баш сүйлөмдүн тутумунда колдонулат да, алар интонация аркылуу байланыш жасайт. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү менен аяктайт.

М и с а л ы: Ар бир адамдын аткарган жумушу *канча болсо*, эмгегине да *ошончо* алат. Көпчүлүк менен иштешүү *канчалык* кыйын болсо, тил табышуу да *ошончолук* кыйын. Иштегениң *кандай* болсо, тапканың да так *ошондой* болот.

163. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, салыштырма байламталарды тапкыла. Салыштырма байламталар татаал сүйлөмдүн кайсы бөлүгүндө (баш, багыныңкы) колдонулуп жатканын аныктагыла.

1. Гүлсары кандай болуп карыса, Танабай да ошондой болуп карыды. 2. Башкалар кандай жай бастырып баратса, Танабай ошолордой жай бастыра албайт. 3. Мурунку катчылар канчалык жакшы иштесе, ошончолук кадыр-барк алчу. 4. Төөнүн өзү канча болсо, жүгү да ошончо.

164. Окуп чыгып, татаал сүйлөмдөрдүн баш жана багыныңкы сүйлөмдөрүн тапкыла. Салыштырма байламтанын кайсы түрү баш сүйлөмдө, кайсы түрү багыныңкы сүйлөмдө колдонулуп жатканын аныктагыла.

1. Генерал Черняев канчалык баарын көрүп турса да, ошончолук өзүн жеңил сизди. 2. Уркуя кандай

убада берсе, Чонмурун да өз убадасын так ошондой аткарды. 3. Жылдар канчалык өтсө, адамдар да ошончолук карыйт. 4. Күчүм канча жетсе, ошончо окутам.

165. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, салыштырма байламталарды тапкыла. Салыштырма байламталардын эрежесин айтып бергиле. Салыштырмалык касиетке ээ болбогон сөздөрдү аныктагыла.

1. Сен кайсы күндү айтсаң, мен ошол күнү келем.
2. Мен кандай тилек тилесем, сен да ошондой тилек тиле.
3. Дүйшөн канчалык чымырканса да, ичтен сызып отурганын ошончолук жашыра алган жок.
4. Силер кайсыны ойлонуп отурсаңар, мен да ошону ойлонуп отурам.
5. Мени канча күтсөнөр, мен да силерди ошончо күтөм.
6. Муну канчалык көп адам билсе, мен ошончолук бактылуу болом, ошончолук парзымды аткарам, ошончолук күнөөм кемийт.

42-§. ШАРТТУУ БАЙЛАМТА

Татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү айтылган ойдун, иш-аракеттин шартын билдирген байламталар **шарттуу байламталар** деп аталат.

Шарттуу байламталарга: *эгер, эгерде* деген сөздөр кирет.

Шарттуу байламта көбүнесе багыныңкы сүйлөмдүн баш жагынан орун алат. **Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү уланат.**

Шарттуу байламта сүйлөмдүн башында колдонулса, өзүнөн кийин эч кандай тыныш белгиси коюлбайт. Эгерде татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдө колдонулса, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

М и с а л ы: *Эгер мен айтпасам*, Беккулду сен тааныбайт элең. *Эгер* сен жакшы окубасаң, окууну уланта албайсың. Алым Каныбекке айткан эмес экен, *эгер айтса*, ал келип калмак. Мен макул дейт элем, *эгер* сен менин тилимди алсаң ж.б.

166. Окуп чыгып, шарттуу байламталар катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн шарттуу байламта экенин далилдегиле.

1. Эгерде мен асманга учпасам, бул оюм орундалбайт эле. 2. Эгер Жамийла араба айдап кетпесе, колхоздун башка жумуштарында иштемек. 3. Алтынай окубайт эле, эгер Дүйшөн аны окууга жибербесе. 4. Акбара кайра жашармак, эгер айбандар башынан өткөндү кайра айтып бере алышса, же аларды эстей алышса.

167. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн шарттуу байламталарды таап, баш сүйлөмдөгү айтылган ойдун шартын кайсы сүйлөм көрсөтүп турганын аныктагыла.

1. Күлүканга Султанмурат үч жолу кирди, эгер кирбесе, сыртка чыгып кетмек. 2. Эгерде акын көпкө чейин ырдабаса, эл нечак эле тарап кетет эле. 3. Жамийла тынч отурбайт эле, эгер Данияр үн көтөрүп ырдап жибербесе. 4. Эгерде сен бой көтөрсөң, анда ырдабай эле кой, мен да укпаймын, эгер бой көтөрбөсөң ырда.

168. Үзүндүнү кунт коюп окуп чыккыла. Андагы байламталарды таап, кандай байламта экенин аныктагыла. Тексттен өзүңөргө жыйынтык чыгаргыла.

Дос тандоо жөнүндө

Ар дайым эсинде болсун, уулум, тирүү адам доссуз болбойт. Адамдын доссуз болгонунан көрөкчө жолдошсуз болгону ийги. Бир даанышмандан: “Дос жакшыбы же жолдош жакшыбы?” — деп сураганда, ал: “Дос жакшы”, — деп жооп берген экен. Ошондуктан достуктун жөнү жөнүндө ойлон, аларга дайым белек жөнөт... Анткени ким өз досун эстебесе, досу да аны эстебейт. Ал адам досунан түбөлүк ажырайт. Кимдин досу көп болсо, анын айыбы ачылбайт, кадыр-баркы жогорулайт. Жаңы дос тапканында да, эски достон кол үзбө.

Досундун достору да сенин досторуң экени эсинде болсун. Алардын досуңа болгон достугу сенин

достугундан да күчтүүрөөк болуусу ыктымал. Жакшы жана жаман адамды ажыратып тааный бил. Экөөнө тең достук мамиле жаса. Бирок жакшыларына чын дилинден мамиле кыл. Ошондо алар сени менен достук мамиледе болушат.

Акылсыз адамдар менен эч убакта достошпо. Акылсыз дос акылдуу душмандан жаман. Акылсыз достун жасаган айрым бир ишин акылдуу душман да жасабайт. Асылзаада, адамгерчиликтүү, ишенимдүү адамдар менен достош. Адамгерчиликсиз, кадыр-барксыз, түркөй адамдар менен бирге отурба. Мындай адамдар менен кошо жүрүүдөн жалгыз жүргөн жакшы. Эч качан досторундун акысын жебе. Эртедир-кечтир бул үчүн уят болосуң.

(“Кабуснаама”дан)

169. Өзүнөр шарттуу байламтаны катыштырып, сүйлөм ойлоп жазгыла. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү тапкыла. Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн эрежесин айтып бергиле.

43–44-§. БАЙЛАМТАЛАРДЫН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1. **Жана, менен, да** байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырганда үтүр белгиси коюлбайт, себеби булардын араларында эч кандай тыным болбойт.

М и с а л ы: *Бейшегүл **менен** Бүбүайша азыр келет. Алымкул Сагындын жакыны **жана** байы. Ысык-Көлдүн кыркаар бөксөсүн **жана** үстүн сапырылган тозоң үйлөп салды. Кулубайды айылдагылар тегерек-тешти **да** калышты.*

2. Төмөнкү байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырса, бирок алар кийинки сүйлөмгө таандык болуп айтылса, ал байламталардан мурда үтүр коюлат. Мындай байламталарга төмөнкүлөр кирет: *а, ал эми, бирок, бирок да, анткени менен,*

антсе да, ошенткени менен, ошентсе да, ошондой болсо да, андай болсо да, же, же болбосо, анткени, себеби, андыктан, ошол себептен, ошон үчүн, ары (нары) жана башкалар.

М и с а л ы: *Балам, сен март болосуңбу, **же** сараң болосуңбу? Бектурган Каракоңузга бүгүн эле жетебиз го деп ойлогон эле, **бирок** анын оюн күч багындырды. Сага оор болор, **ошондой болсо да** Гуланда экөөңөрдүн тагдырыңардын кандай чечилгенин айтчы?*

Эгерде **же** байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү бир ирет байланыштырса, үтүр коюлбайт: *Алтынай **же** Айганыш келет. Балдар **же** кыздар барышат.*

3. **Да, дагы, дале** байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, бир нече ирет кайталанып айтылса, эң акыркысынан башкаларына үтүр коюлат.

М и с а л ы: Ал мага экинчи жолукканда турмуштагы кыянаттыкка **да**, каргашаларга **да**, тагдырына **да** таарынды. Мен **дагы**, сен **дагы**, ал **дагы** бир класста окуйбуз. Ар нерсенин жазы **да**, кышы **да** болот эмеспи.

4. **Да** байламтасы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырса, үтүр байламтадан кийин коюлат, себеби **да** байламтасы мурунку сүйлөмгө таандык болуп айтылат.

М и с а л ы: *Өмүрбек көнөчөктүн ичин үңүлө тиктеди **да**, терең улутунду. Ойноп сүйлөсөң **да**, ойлоп сүйлө. Ал чөйчөктүн четин оозуна тийгизди **да**, кайра ордуна койду. Дүйшөн чөнтөгүнөн төрт бүктөлгөн кагазды сууруп чыкты **да**, элге көрсөтө кыйкырды.*

5. **Ары (нары)** деген тактооч байламталык милдет аткарып, бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырса, биринчисинен башкалары үтүр менен ажыратылат.

М и с а л ы: *Айсулуунун сүйлөгөн сөздөрү **ары** уккулуктуу, **ары** кызыктуу, **ары** жагымдуу угулду. Асыл — ары кичүү, **ары** жаш, **ары** элпек кыз.*

Ары (нары) байламтасы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырса, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

М и с а л ы: Айлананы туман каптап турат, **ары** күн суук. Мыскал сабагын жакшы өздөштүрөт, **ары** тартиптүү окуучулардын бири. Жол катары Алтынай Сулайманова бир ооз сөз сүйлөбөдү, **ары** катуу ойлонуп, **ары** капа болуп келе жатты.

6. **Жана** деген байламта татаал сүйлөмдүн тутумунда айтылса, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырат да, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

М и с а л ы: Ал мени дароо тааныды, **жана** айткан сөзүнүн нугун башкага бурду. Ажар коркту, **жана** ыйлап жиберди. Агарып таң атты, **жана** аска тоолор көрүндү. Гүлсарынын башы айланды, **жана** теребел жер-дүйнө кошо айланды.

7. **Бирок, себеби, анткени, ошондуктан, ошентсе да, ошенткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен, анткени менен** деген жана башка байламталар аркылуу байланышкан татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн аягына чекит коюлат да, жогорку байламталар баш тамга менен жазылат, өзүлөрүнөн мурун үтүр белгиси коюлбайт.

М и с а л ы: Эки баланы сага берип коёр элем. **Бирок** башкалар көрсө, өлтүрүп салышат. Айтпаска менин айлам да жок. **Эмне үчүн** дегенде жалгыз менин күчүм жетер эмес. өкүмөт көзү ачылсын, билимге жетилсин деп жатат. **Ошондуктан** балдарды окутушубуз керек. Элебес эзелден томаяк адам. **Ошол себептен** Кызылкыя деген жерге жолчу болуп кеткен. Турдумамбетти бардыгы бечел дешчү. **Анткени** эки жыл бечел калыптыр. Гүлсары экенин тааныган жок. **Себеби** ал аябай карып калган.

170. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, эмне үчүн үтүр кээ бир байламталардан кийин, же мурун коюлган себебин, же коюлбай калган себебин түшүндүргүлө.

1. Аскалуу зоого кошулуп, ырдашкым келет, же албан түркүн кийиктер менен сырдашкым келет.
2. Менде күч да, кубат да, сүйүү да бар. 3. Эптеп атка минсе эле болду, ал эми калган жолду ат өзү таап

барат. 4. Базарбайдын көңүлү кеп-сөзгө чаппай келатты, себеби анын ою геологдордо эле. 5. Акбара менен Ташчайнар абдан тез келатышты, анткен себеби ата-энесин күткөн бөлтүрүктөрү бар эле. 6. Базарбай сестене түштү да, ордуна тура жөнөдү. 7. Балдар да, кыздар да, келген кишилер да бийлешти. 8. Бектур кепке өтө сараң адам, анткени менен ичинде кири жок.

171. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, байламталарга кандай тыныш белгилеринин коюларын аныктагыла. Мааниси боюнча кандай байламта экенин далилдегиле.

1. Кардын басылганы же басылбаганы же жааганы билинбейт бирок жердин бети мелтиреген да калган. 2. Базарбай мага таарынды да калды ошол себептен бүгүн келген жок. 3. Асанбай — нары өтүмдүү нары сылык нары ак көңүл жигит. 4. Гүлсарыны Базарбай минип жүргөнү жүргөн ошондой болсо да этинен түшпөйт. 5. Кыш кетерине аз калган убак ошон үчүн тоолордун күнгөй жаккы боорлору кардан бошонуп, кадимкидей жаз келе баштаптыр.

172. Байламталарды катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө. Кайсы байламта экенин аныктагыла. Тыныш белгилеринин коюлуш эрежелерин түшүндүргүлө.

Менен, жана, да, дагы, же болбосо, бирок, анткени, эгерде, ошондой болсо да, ошол себептен.

173. Белгилүү акын Сүйүнбай Эралиевдин “Эне” аттуу ырын окуп чыккыла. Анда колдонулган бөлүкчөлөрдү тапкыла.

Эне

Дүлөй болуп калса да үнүндү угат,
Сокур болуп калса да сени көрөт.
Сен жок болсоң таптакыр калып куурап,
Сен келгенде алгансыйт кайра төрөп.

Күтсө болот энеден укмуш жорук,
Мүмкүн болсо сен үчүн турмак ооруп.

Ал гана эмес, “Муну кой, мени алгын” – деп,
Ажалга да бармак ал сени коруп.

Биз бүткөнбүз эненин боор этинен,
Бизге бөлүп берген ал жарты жанын.
Бирок кантип кутулуп мээнетинен,
Кантип актап келебиз карзын анын.

(С. Эралиев)

174. Сүйлөмдөрдөн кызматчы сөздөрдү тапкыла. Анын кайсы түргө кирерин аныктагыла. Тыныш белгилеринин коюлуш эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Алайдын жери оттуу келет да, малы да семиз болот. 2. Мен өзүмдүн сырымды жана билгенимди айтууга анда шарт болгон эмес. 3. Эмне кылышарын билишпей, Анархан менен Дарыяхан бирин-бири карашты. 4. Полицей бери басып келди, анткени Сорокин ыргыткан түйүнчөктү көрүп калган эле. 5. Төрт уулунун ортосунда жалгыз кызы бар, ошон үчүн кызын эркелетип, дайыма анын таламын талашчу. 6. Эгер алайлык кыргыз болсо, ошол аркылуу гана Каныбекти табууга болор эле. 7. Мен кылчайып караган жокмун, эгер карасам, аларды көрөт элем.

175. Үйдөн байламталарды катыштырып, «Жазгы жаратылыш» деген темада баяндоо түрүндөгү дилбаян же кыска (толук эмес) баяндама жазып келгиле.

45-§. БӨЛҮКЧӨЛӨР

Өз алдынча турганда эч кандай лексикалык маанини билдирбеген, айрым сөзгө же бүтүндөй сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маанини киргизген кызматчы сөздөр **бөлүкчөлөр** деп аталат.

Бөлүкчөлөргө: *гана, бейм, го, белем, ата, абдан, өтө, эң, эч, түк, ылгый, өңчөй, эле, чейин, ээ, ыя, аябай, тим эле, дегеле, нак, как, так, да, дагы, дале, куду, ооба деген ж. б. сөздөр кирет.*

176. Жогорудагы бөлүкчөлөрдөн өзүнөр каалаганы-нарды катыштырып, 4—5 сүйлөм ойлоп жазгыла. Бөлүкчөлөрдүн лексикалык маанисинин бар же жок экенин түшүндүргүлө.

177. Окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Алардын эмне үчүн бөлүкчө экендигин аныктагыла.

1. Чоро Танабайдын жүзүнө үңүлүп, — мага таарынып жүргөн жоксунбу, **ыя?** — деди акырын **гана**. 2. Ачыгып калдыңбы? Суусап турасың, **ээ?** Байкуш Гүлсары. 3. Кыйналдың **го**, байкушум, катуу кыйналдың **бейм**, Гүлсары? 4. Сүрөткө **өңчөй** жаштар түшүптүр.

178. Үйдөн өз алдынарча 8 сүйлөм түзүп келгиле. Мында ар бир сүйлөмдө бөлүкчөлөр катышкандай болсун.

46-§. БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Бөлүкчөлөр маанилерине карай төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

Бөлүкчөлөр	Бөлүкчөлөргө кирген сөздөр	Мисалдар
1. Чектегич бөлүкчө:	гана, эле	Сабакты жакшы окуган гана менмин. Окуучулар гана келишти. Атам эле келди
2. Күчөткүч бөлүкчө:	эң, өтө, абдан, аябай, өңчөй (өңкөй), жалаң, чылк, түк, такыр, ным, тим эле, шумдук, жаман	Сүрөткө жалаң баатырлар түшкөн экен. Мен ага өтө ыраазымын. Бектур эң акылдуу жигит. Ал биздикине такыр (түк, ным) келбейт.
3. Аныктагыч-тактагыч бөлүкчө:	да, деле, так, нак, как, дагы, дал	Ай да жаңырды. Биз деле жакшы окусак болмок. Нак өзүнө окшош. Сен дагы жакшы окуй аласың.

4. Ыраста- гыч бөлүк- чө:	ооба, да	– Ооба, муну Дүйшөн аксакал алып келди. – Ооба, толгонай, сенин бүт өмүрүң ушунда өттү. – Да, да, сүйлөй бериңиз. Да, да, угуп жатам.
5. Тангыч бөлүкчө:	эч, турсун, турмак, тургай, түгүл, түк, такыр	Мен мындайды эч күткөн эмесмин. Ал эч келбейт эле. Бул ишти сен тургай (түгүл, турмак) мен ла билбеймин
6. Сурама бөлүкчө:	ээ, ыя	Сен качан келдиң, ыя? Бизге да метро курулар ээ? Касым эми эч качан келбейт ээ?
7. Божомол- догуч бө- лүкчө:	го, бейм, белем	Бул анын айта жүргөн жомо-гу го. Мен го барам, сенчи? Кунандын оозун керген бейм, Кудайым чындап берген бейм. Беккул белем.
8. Салыш- тырма бөлүкчө:	куду, кадим	Кадим эле чоң кишиге ок-шойт. Куду эжесиндей бий-леди.

179. Кара тамга менен терилген сөздөрдүн кайсы бөлүкчө экенин таап, алар мааниси жагынан бөлүкчөнүн кайсы тобуна кирерин аныктагыла.

1. Батыйна чоңойгон **так** ошол жылы кыздарга таандык жакшы сапатын көрсөттү. 2. Дүйшөн да ошондо оюна келгенин бир иштеп койду **да**. 3. Колунан келбей жатат **го**. 4. Оо, эпчил турмуш, азыр баштагыдан да ачуу, өкүнүчтүү, ызалуу иштин ыңгайын келтирди **белем**. 5. Деги сенин жылыр күнүң болобу, **ыя**? 6. Дал ушул буйрукту күтүп турган Балбак жанына эки-үч киши алып жөнөдү. 7. Ынтымакты **деле** өздөрү курат, ырыскыны деле өздөрү табат. 8. Эненди сыйласаң, акыл-кебин көңүлгө **гана** түйүп кой. 9. **Эч** киши каттабады, Асыл тим эле айткан **го**? 10. Эмне кечиктиң, **ыя**, Батыйнаш, сени көпкө күт-түк. 11. Алигиче **эч** кабар жок, бизге **эч** жан тоскоол-дук кылбайт. 12. Кечигип келген **бейм**, балам.

Эле деген сөз дайыма чектегич бөлүкчөнүн маанисинде эмес, көмөкчү этиштик мааниде да колдонула берет.

М и с а л ы: *Танабай өргө чыккыча чыдабай кетер эле. Танабай жаңы жумушка көнгөнүнө ыраазы болуп калчу эле. Мен бала чактан бери билген эки чоң терек болор эле.*

180. Көп чекиттин ордуна төмөнкү бөлүкчөлөрдүн ылайыктуусун (*өтө, го, дагы, белем, дал*) коюп, бөлүкчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

1. ... ызалуу жана мундуу турган келин апасынын айткандарына чыдай алган жок. 2. Бир атым насыбайынын ар бир тогологу эки асыйга айланды ... 3. Кырк асый! Аны үч айдын ичинде төлөп берсем, алардын тезегинен ... асый өнөт. 4. ... бий алдында чакырылам. 5. Шору арылбаган Батыйна, туулгандан шорго жаралган жан экенсиң ... 6. ... мага эркиндик жокпу, ... эле азаптуу шордон арыла элекминби? 7. Эмне, мен ... ата-энемден ажыраймынбы? 8. Оо, менсинген улуу тоолордун койнунда ачылбаган далай сырлар бар ... 9. Ал баягыда ... ушул булак башында олтурган Жумадылга окшойт. 10. Алиге Абылдан ... кабар жок.

181. Божомолдогуч жана чектегич бөлүкчөлөрдү өзүнчө көчүргүлө. Эрежесин айтып бергиле. Бөлүкчөлөрдүн кайсы сөзгө же кайсы сүйлөмгө кошумча маани киргизип жатканын аныктагыла.

1. Менин турмушумда эң зор жаз ошондо болду го. 2. Караан экөө, айдап алышкан жүктүү өгүзү бар белем. 3. Мени калтырасыңбы дегенсип, окурана ээрчий берди, ачка мал отко алаксыды бейм. 4. Көрсө, ошонун өзү да жаңы мыйзамга кыйчалыш белем. 5. Жалгыз гана кампачы токтоно алган жок. 6. Мына, мен гана бир чети түшүнгөнсүдүм. 7. Эми муну Күмүш айтканда, Сатарды көргөндө гана эсине түшүрдү.

182. Сүйлөмдөрдөн бөлүкчөлөрдү таап, алардын кайсы бөлүкчө экенин аныктагыла. Кызматчы сөздөрдүн бөлүнүшүн санагыла.

1. Өзбекстан Республикасында жашаган элдердин бир туугандык достугу эч бузулбайт. 2. Биздин элдин маданиятынын өсүшү башка өлкөлөрдөн эч калышпайт. 3. Чогулуш кечки саат бешке чейин бүтөт, ээ? 4. Концертке келесинби, ыя? 5. Ооба, менин да оюм ошондой. 6. Мен эле кечигиптирмин. 7. Асылдын так өзү экен.

183. Үйүнөрдөн бөлүкчөлөрдү катыштырып, «Жакында каникул башталат», «Мен каникулду кандай өткөрөм», «Кайда барып эс алам» деген ж. б. темаларда баяндама же дилбаян жазып келгиле.

47-§. МОДАЛДЫК СӨЗДӨР

Сүйлөмдүн тизмегинде туруп, айтылуучу ойдун чындыкка карата болгон ар түрдүү мамилесин сүйлөөчүнүн көз карашына ылайык билдирген кызматчы сөздөр тил илиминде **модалдык сөздөр** деп аталат.

Модалдык сөздөргө төмөнкү сөздөр кирет: *албетте, балким, мүмкүн, маселен, имиш, кыязы, сыягы, сыяктанат, баса, болжолу, ырас, кыскасы, айтмакчы, чындыгында, чынында, сөзсүз, мисалы, шексиз, чамасы, керек, мейли, дейм, кана, мына, окшойт, көрүнөт, чыгар* жана башкалар.

184. Жогорку модалдык сөздөрдү катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн модалдык сөздөрдүн кызматчы сөздөргө кирерин далилдегиле. Модалдык сөздөргө кандай сөздөр кирерин санагыла.

185. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, модалдык сөздөрдү тапкыла. Модалдык сөздөрдүн аныктамасын айтып бергиле.

1. Ташчайнар менен Акбара тезирээк кайра үңкүргө жетип келиши керек. 2. Кыскасы, бул айткан сөзүн

көпчүлүккө жакты. 3. Сөзсүз, менин барышым зарыл. 4. Ырас, бул оюн мага да, тигилерге да абдан жакты окшойт. 5. Балам, менин чачымды алып койчу, кыязы, мен жакында сергий албайт окшойм. 6. Балким, атамдын айтканы туура чыгар. 7. Сиздин бул оюнуз кандай, мисалы, мага кечээги айтылган сөздөр аябай жакты. 8. Маселен, мен бүгүн келбей калсам, бул иш кандай чечилер эле дейсиң?

185. Ырды окуп чыгып, талдагыла. Андагы модалдык сөздөрдү тапкыла.

Элүү жаш

Метрикам жок, так чыктымбы элүүгө,
Мезгил өтүп, калп чыктымбы элүүгө,
Айтор, билбейм... атам, энем өлбөсө
Айтып бермек менин жашым жөнүндө.

Кайсы жылы, кайсыл айда төрөлгөм,
— Билбеймин, — дейт сурап көрсөм жеңемден.
Кайдан билсин, мен оозанып жатканда,
Он бештеги келин экен кедейген.

Не болсо да жашсыз адам болобу...
Мен өзүмдү байкап көрүп оболу,
Болжоп туруп коюп алгам датасын,
Же төмөндүр, же кеткендир жогору.

(Б. Сарногоев)

48-§. МОДАЛДЫК СӨЗДӨРДҮН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Модалдык сөздөр ар түрдүү маанилерди билдиришине карай төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт.

1. Айтылуучу ой-пикирди ырастоо, кубаттоо, бекемдөө маанисин билдирүүчү модалдык сөздөр. Буга: *албетте, арийне, ырас, сөзсүз, шексиз, дурус* деген жана башка сөздөр кирет.

М и с а л ы: *Албетте*, мен бүгүн жолго чыгам. *Ырас*, сен кээ бир адамдардын атын алмаштырып айттың. *Арийне*, жолдошумду ыраазы кылышка аракеттендим. *Шексиз*, Анархан бүгүн келет. *Сөзсүз*, биз жакшы эмгектенебиз жана башкалар.

2. Айтылуучу ой-пикирге күнөм саноо, болжолдоо, божомолдоо, ишене бербөө маанисин билдирет: балким, болжолу, чамасы, сыягы, кыязы, мүмкүн, чыгымда, ыктымал, керек, тийиш, көрүнөт, окшойт, өңдөнөт, имиш жана башкалар.

М и с а л ы: *Балким*, Бектурган мындай жакшылык болорун билбеген чыгар. Менин өмүрүмдө көп иштер болду, сөзсүз, аны силерге айтышым **ыктымал**. Станцияга эки эшелон аскер келип токтогон **имиш**. Окуучулар келишкен **көрүнөт (окшойт)** жана башкалар.

3. Ой-пикирди тактайт: көрсө, тура, кыскасы, кана, акыры, айтор жана башкалар.

М и с а л ы: *Жокчулук адамзаттын ырысын кесет тура. Көрсө*, анда жакшы окуган эмес экенбиз. *Кыскасы*, бул оюмду айтуу үчүн көпкө ойлондум. *Кана*, силер да ушундай иштегиле. *Айтор*, бул сөзүм элге аябай жакты жана башкалар.

Модалдык сөздөр диалог иретинде айтылган сүйлөмдөрдө кеңири колдонулат:

- Шаарга барасыңбы?
- Албетте (сөзсүз, шексиз).
- Качан келесиң?

Балким, (мүмкүн, чамасы,) эки күндөн кийин.

186. Модалдык сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле. Маанисине карай канчага бөлүнөрүн мисалдар келтирүү менен далилдегиле. Айрым модалдык сөздөрдү катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө.

187. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, модалдык сөздөрдү тапкыла. Алардын кандай мааниде колдонулуп жатканын айтып бергиле. Кызматчы сөздөрдүн канчага бөлүнөрүн санагыла.

1. Балким, ал өзүн кайраттуу жана кубаттуу кылып көрсөткүсү келгендир. 2. Чындыгында, баланын мээ-рими, махабаты такыр башка. 3. Бул саат ондоочу усталар Ташкенден да табылбайт имиш. 4. Чагымда, мунун айткан ойлору ишке ашты көрүнөт. 5. Бала жылмайганда, сөзсүз, Айтике да жылмайт. 6. Мүмкүн, Жапар бүгүн келип калар. 7. Булар тоо кийик өндөнөт. 8. Жапардын келерине, болжолу, эки-үч күн калды окшойт.

188. Сүйлөмдөрдөн модалдык сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла. Мааниси боюнча модалдык сөздөрдүн кайсы түрүнө кирерин далилдегиле.

1. Уурдалган бөлтүрүктөрүн жоктоп, кыязы, карышкырлар улуп жатса керек. 2. Менин үйдө жогумду карачы, үйдө болсом, балким, Базарбай бөлтүрүктөрдү уурдабайт эле. 3. Улуу тоолор калыбынан жазбай, суз гана карап турган сыяктанат. 4. Бөлтүрүктөрүн бербесе, карышкырлар дагы кол салууга тийиш. 5. Чындыгында, бөрүлөр улуй берип, тынчыбызды алат окшойт. 6. Кыскасы, Базарбайдын бөлтүрүктөрдү аракка сатканы, албетте, бизди кайгыга салды.

49-§ МОДАЛДЫК СӨЗДӨРДҮН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ ЖАНА ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Сүйлөмдөгү модалдык сөздөрдүн синтаксистик кызматы жана тыныш белгилери бирдей эмес. Алар төмөндөгүдөй:

1. *Албетте, арийне, балким, мүмкүн, чамасы, кыязы, сыягы, болжолу, чагымда, сөзсүз, шексиз, ырас, чындыгында* деген ж. б. модалдык сөздөр сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жактан байланышпайт, кандайдыр бир суроого жооп бербейт. Сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткара алышпайт, киринди сөздүк кызматты аткарат. Сүйлөм ичинде өзүнөн кийин, мурун же эки жагынан үтүр менен ажыратылат.

М и с а л ы: *Албетте*, мен да окуумду улантсам дейм. Окубай калышым да **мүмкүн**. **Мүмкүн**, окуп калармын. **Сөзсүз**, билим алууга тырышам. **Ырас**, билим алуу ийне менен кудук казгандай. Мен шаардан, **балким**, чет мамлекеттен окуурмун.

2. **Сөзсүз**, шексиз кээ бир учурда *албетте*, *балким*, *мүмкүн* деген модалдык сөздөр сүйлөмдүн баяндоочунун алдында жайгашканда үтүр менен ажыратылбайт.

М и с а л ы: *Дүйшөн сөзсүз ырдайт. Мен аны албетте тааныймын. Бүгүн мен шексиз келем. Ал мүмкүн келип калар. Балким көрүшүп каларбыз.*

3. *Керек, тийиш, мүмкүн, ыктымал, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, имиш, дейм, ырас* деген модалдык сөздөр тутумдаш баяндоочтун составында айтылгандыктан, булардан мурун үтүр коюлбайт.

М и с а л ы : *Бул силерге керек эмес беле. Чоронун келип калышы мүмкүн эле. Мектепке көмүр керек эле, айнек керек эле, парта, бор керек эле. Бейшенин бүгүн келип калышы ыктымал. Бектурганга берген чыгар. Балдарды мектеп жиберген имиш. Алар кеткен көрүнөт. Биз жеттик окшойт. Окуучулардын келгени ырас болду. Алар мында келүүгө тийиш эле. Балдар тараган өңдөнөт жана башкалар.*

4. Кээ бир чамасы, болжолу, тийиш, сыяктанат деген ж. б. модалдык сөздөр заттык мааниде колдонулуп, же айрым мүчөлөр менен өзгөрүп, белгилүү бир суроого жооп берет да, сүйлөмдүн ар кандай мүчөлүк милдетин аткарууга катышат.

М и с а л ы: *Буга анын чамасы жетпеди (эмнеси? — чамасы — ээ). Чамасынын чак экенин билди окшойт (эмнесинин? чамасынын — аныктооч). Болжолуна карасам, тоону бузар күчү бар (эмнесине? болжолуна — толуктооч). Окуучулардын болжолу туура чыкты. (эмнеси? болжолу — ээ). Көрүнгөн караан мал сыяктанат. Биз аларга керекпи (баяндооч). Эл ичинде имиш-имиштер (эмнелер? — ээ) көбөйдү. Биз эс алууга тийишипиз (баяндооч).*

189. Модалдык сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн модалдык сөздөрдү тапкыла. Эмне үчүн модалдык сөз экенин аныктагыла.

1. Мүмкүн, Толгонай, эне болуп, энелик үзүрдүн эң сонун мезгили сен үчүн ошондо башталган чыгар.
2. Бектурган аке, чамасы, сиз ойлогон ой ошентип, ишке ашса керек.
3. Албетте, силердин да ойлогон оюңар бар чыгар.
4. Айтмакчы, сиз сөзүнүздүн аягына чыкпай калдыңыз көрүнөт.
5. Коркпо балам, балким, бул сөз жалган болушу ыктымал.
6. Сөзсүз, жалган болсо экен, сага жамандыкты каалабаганым ырас.
7. Кыязы, Дарыяхан түркүн ойлорду ойлоо менен алек болсо керек.
8. Ырас, ак сакал, таап айттыңыз, башында койчу элем.

190. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кара менен терилген сөздөрдүн модалдык сөз экенин далилдегиле. Эгер модалдык сөз болсо, маанисине карай ажыраткыла. Модалдык сөздөрдүн эмне үчүн кызматчы сөзгө кирерин аныктагыла.

1. **Сыягы**, Жапар, Микола узак жол жүрүп, чарчап келишкен **болуу керек**.
2. Булар, **балким**, Ажарга жолдош болуп чыккан ошол жердик аялдардыр.
3. Биздин ишибиздин да оңунан чыгышы **мүмкүн**.
4. Анын келгени **ырас болду**.
5. **Мүмкүн**, айылдагылар Ысмайылдан шекшип калышкан **чыгар**.
6. **Кана**, айткылачы айланайындар, качан жардам бересинер.
7. Даниярдын эрте келип калышы да **ыктымал**.

191. Төмөнкү көп чекиттин ордуна модалдык сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Мында төмөнкү үлгүгө салып, модалдык сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдөгү модалдык сөздөрдү маанилери боюнча ажыраткыла. Синтаксистик кызматын түшүндүргүлө.

Болжолу, мүмкүн, балким, албетте, ырас, шексиз, чамасы, имиш.

...ыйлап жатты окшойт, бөйрөктөрү болк-болк этет.

Ү л г ү: Болжолу, ыйлап жатты окшойт, бөйрөк-төрү болк-болк этет.

1. ..., көп жерден окуган окшойт, — деди Бүбүш.
2. Аялдын жашы отуздан небак ашкан, бирок көргөн адам чачын ак деп айтышы ... 3. ..., шордуу энем менин күйүтүмдү көтөрө албай жүргөн чыгар. 4. иш жагынан башчыбыз Бекишке баш иебиз жана сыйлайбыз. 5. .., жол азабын тартсак да, эртерээк жетсек экен. 6. Иштин түйүнү башка жакта экени ...

50-§. ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО (КАЙТАЛОО) САБАГЫ

Кызматчы сөздөрдү кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Кызматчы сөздөр деп, кандай сөз түркүмүн айтабыз? Эмне үчүн алар маани бербөөчү сөз түркүмдөрүнө кирет?
2. Жандоочтор деп, кандай кызматчы сөздү айтабыз? Алар өзүнөн мурунку айтылган сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө турушун талап кылат? Мисал келтиргиле.
3. Байламталар деген эмне? Ал маанисине карай канчага бөлүнөт? Ар бирине мисал келтирип, эрежесин айтып бергиле.
4. Байламталарга коюлуучу тыныш белгилерди түшүндүргүлө, оозеки мисал келтиргиле.
5. Бөлүкчөлөр деп, кандай кызматчы сөздөрдү айтабыз? Ал маанисине карай канчага бөлүнөт? Ар бирине мисалдар келтирүү менен далилдегиле.
6. Модалдык сөздөр жөнүндө түшүнүк бергиле, ага кандай сөздөр кирерин оозеки санагыла.
7. Модалдык сөздөрдүн кандай синтаксистик милдетти аткараарына мисал келтирүү менен далилдегиле.
8. Модалдык сөздөрдүн тыныш белгилерин айтып бергиле, мисалдар келтиргиле.
9. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү менен кызматчы сөз түркүмдөрүнүн айырмасын айтып бергиле.

10. Кыргыз тилинде канча сөз түркүмү бар экенин санагыла. Сырдык сөздөр менен тууранды сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө кирерин далилдегиле.

192. Текстти окуп, кызматчы сөздү тапкыла. Кызматчы сөздөрдүн кайсы түрү экенин далилдеп, эрежесин айтып бергиле. Тема, чакан тема жөнүндө түшүнүк бергиле. Теманын туура же туура эмес коюлганын далилдегиле.

Узатуу

Алтынай Сулайманова бир нерсе айткысы келгендей, теректерди карай тиктеп, унчукпай турду да, бир убакта мындай деп сурап калды:

— Москванын поезди биздин станция менен түнкү саат он бирлерде өтөт эмеспи?

— Ооба, эже, он бирлерде өтөт го, — дедим.

— Эмесе мен азыр эле жөнөшүм керек.

— Эмне үчүн? Сиздин бир-эки күн туруп кетмек убадаңыз бар эле го? Эл сизди дегеле коё беришпейт, эже.

— Жок, менин абдан зарыл жумуштарым бар да. Бүгүн кетпесем болбойт, же болбосо азыр кетсем белем.

Станцияга келген соң, поездге түшөрдө акырын минтип сурадым:

— Эже, бир нерсеге өтө кейип, капа болуп келдиңиз, таарынган жериңиз барбы, ыя?

— Жок, эч антип ойлобогула. Эмнеге таарынайын, тим эле. Таарынсам да өзүмө гана таарынам. Албетте, оюңарга эчтеке албагыла, — деди.

Ушуну менен Алтынай Сулайманова дагы Москваны көздөй жөнөп кетти.

(Ч. Айтматов, “Биринчи мугалим”)

193. Тексттерди окуп чыгып, морфологиялык талдоо жүргүзгүлө. Берилген маалыматтарды өздөштүрүп алгыла.

I

Үзөңгүнүн коло үзөңгү, жез үзөңгү, күмүш үзөңгү деген да түрлөрү бар. Ал жыгачтан да, мүйүздөн да жасалат. Тердик — ат жабдыктын бир бөлүгү. Ал пайдаланылышы боюнча кыз-келиндерге да, эркектерге да өзүнчө арналып тигилет. Кыз-келиндердин тердиги өтө чебер кооздолуп, кыргактары саймаланып, чети баркыт же манат менен кыюуланат, кундуз бастырылат.

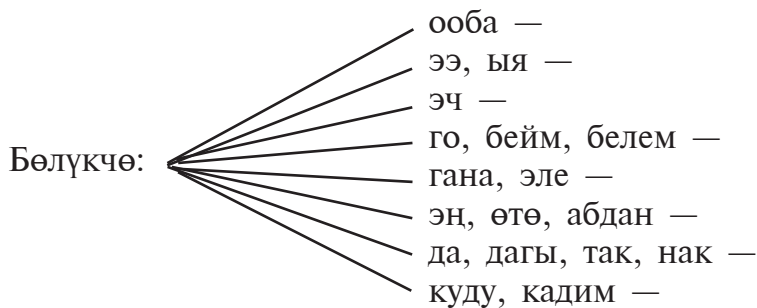
(А. Акматалиев)

II

Адептүүлүк деген эмне? Ал адамдын жүрүм-туруму, мамилеси, карым-катышы. Ага сылыктык, сыпайкерчилик, кичипейилдик, элпектик, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо сапаттары кирет. Адам баласы өмүр бою тарбияланат, такшалат. Тарбиянын негизи балалык, өспүрүмдүк куракта түзүлөт.

(Балдар энциклопедиясынан)

194. Схеманы окуп, бөлүкчөнүн кайсы түрү экендигин аныктагыла. Схеманы дептеринерге көчүрүп, тушуна кайсы бөлүкчө экенин таап жазгыла. Бөлүкчөлөрдүн эрежесин айтып бергиле. Бөлүкчөлөрдүн жеке сөзгө же сүйлөмгө таандык болуп айтылышына мисал келтиргиле.

195. Сүйлөмдөн кызматчы сөздөрдү тапкыла. Мааниси боюнча кызматчы сөздүн кайсы түрү экенин ажыратып түшүндүргүлө. Эрежелерин айтып, тыныш белгилеринин коюлуш себебин далилдегиле.

1. Мунун баарын ошондо эле элге айтып, түшүндүрүп берсем да болмок эле, бирок өзүмдүн кетирген билбестигиме өтө капа, өтө нааразы болдум. 2. Эгерде биз ошол Дүйшөндөй эле болсок кана? 3. Кана, азыр эле жөнөйлүбү? 4. Азыркы жаштар үчүн так Дүйшөн сыяктуу адамдар гана мисал, үлгү боло алат. 5. — Ооба.— Бул сапар да жалгыз келдим. — Демек, сен балага эчтеке айткан эмес экенсин го, Толгонай? 6. — Ооба, так ошондой. Субанкул аркы өйүздөгү кыштакты көздөй кетип, трактордун курсун окуп жүргөн шекилдүү. 7. Кийин трактор айдап, түз эле сыртка кеткен имиш.

196. Сүйлөмдөгү кызматчы сөздөрдү тапкыла, байламта менен бөлүкчөнү маанисине карай ажыратып, аларга кандай сөздөр кирерин айтып бергиле. Жандоочтордун кайсы жөндөмөлөр менен айкашып келгенин аныктагыла, мисалдар келтиргиле.

1. Жайнак болсо, өтө шайыр, өтө ачык-айрым жигит болуп өстү, бирок үйгө токтоо деген жок эле го анда. Катчымын деп, жаштар менен, алар кайда болсо, ошондо. 2. МТСтен сыйлык алган велосипедин минип, эртең менен Касымдын так комбайнын көздөй кетип бара жаткан эле. 3. Алтын менен күмүштү зергер үчүн жараткан, аркар менен кулжаны, эл-жер үчүн жараткан. 4. Дүйшөн менен Алтынайдын теректерин тартсамбы, же Дүйшөндүн суу кечип, же мектепти карай баратканын тартсамбы? 5. Эгерде биз Айга карай саякат жасай турган болсок, жолубуз эки гана бөлүктөн турар эле: биринчиси — атмосфера, экинчиси — космос. 6. Айтике түш көргөндөй болду да, бирок өзүнө-өзү ишенбеди.

197. Төмөнкү модалдык сөздөрдү катыштырып, сүйлөм ойлоп, көчүрүп жазгыла. Модалдык сөздөр кандай мааниде айтылып жатканын далилдегиле. Түзгөн сүйлөмүнөрдөгү тыныш белгилеринин коюлуш себебин түшүндүргүлө.

Балким, албетте, мүмкүн, болжолу, сөзсүз, имиш, ыктымал, ырас, шексиз, керек, тийиш.

198. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, байламталарга коюлган туура эмес тыныш белгилерин тапкыла. Аларды тууралап коюп, себебин түшүндүргүлө.

1. Күн ачык бирок, аба салкын. 2. Же күн жаайт же, катуу шамал болот. 3. Ажардын жүрөгү болк дей түштү. Анткени, жаш өмүрү тепсендиде каларына көзү жетти. 4. Ажар Какшаалды бет алды, себеби: аякта кыргыздардын бар экенин уккан. 5. Сайдагы түн көрктүү да, коркунучтуу да. 6. Күн бүркөк ошон үчүн, айлана жакшы көрүнбөйт. 7. Эгерде, Козубек кетсе, Батмалар да башкалары да кетмек. 8. Менин айтканым айткан ал эми, сен ага көп капа болбой эле кой. 9. Жамгыр себээлеп турат жана, жөө туман жан көрсөтпөйт.

Кызматчы сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби

1. Сүйлөмдөгү кызматчы сөздөрдү таап, анын эмне үчүн кызматчы сөз экенин далилдөө.

2. Кызматчы сөздүн кайсы түрү экендигин ажыратуу.

3. Аларды аныктап, эрежелерин, негизги өзгөчөлүктөрүн айтып берүү.

4. Жандооч болсо, кайсы жөндөмөлөр менен айкашып турганын табуу.

5. Байламталарды, алар мааниси боюнча кайсы байламта экенин, тыныш белгилеринин коюлуш себептерин түшүндүрүү.

6. Бөлүкчөлөрдү маанисине карай ажыратуу.

7. Модалдык сөздөрдүн түрлөрүн, маанисин аныктап, тыныш белгилеринин коюлуш себептерин түшүндүрүү.

8. Сүйлөмдөгү синтаксистик кызматынан кабар берүү жана башка.

Оозеки талдоонун үлгүсү

Кечке чейин. Мындагы *чейин* деген кызматчы сөз, өз алдынча туруп, маани бербейт, сүйлөмдөгү сөздөр менен бирге айтылат, тиешелүү болуп турган сөзүнө кошумча маани берет. Кызматчы сөздөрдүн ичинен жандооч. Жөндөмөлөрдүн биринде турган, же атоочтук мааниге ээ болуп турган этиш сөздөрдөн кийин айтылат.

Чейин деген жандооч өзүнөн мурунку айтылган сөздүн барыш жөндөмөсүндө турушун талап кылды. Унгусу **чейин**, мүчөсү жок.

Мен бүгүн эрте турдум, себеби кыргыз тили сабагынан текшерүү иши жазабыз.

Себеби — кызматчы сөз, анын ичинен байламта, бул татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырат. Унгусу — **себеп**, мүчөсү-**ы** (3-жактын таандык мүчөсү), **-ы** мүчөсүнүн таасири менен **п** тыбышы жумшарып, **б** тыбышына өтүп айтылды ж. б.

Ысыкка да, суукка да чыдаган адам гана максатына жетиши керек.

Бул сүйлөмдөгү кызматчы сөздөр **да, гана, керек.**

Да байламта, бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырды. Эгерде **да** байламтасы эки же андан көп кайталанса, эң акыркысынын мурункулары үтүр менен ажыратылат.

Гана — бөлүкчө, анын ичинен чектегич бөлүкчө, унгусу **гана**, мүчөсү жок.

Керек — модалдык сөз, айтылып жаткан ой-пикирдин зарылдыгын, милдеттүүлүгүн билдирет. Бул сүйлөмдө тутумдаш баяндоочтун гана составында колдонулду.

ОКУУЧУЛАРДЫН АЛГАН БИЛИМИН, МАШЫККАНДЫГЫН ЖАНА КӨНУККӨНДҮГҮН ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН ТЕСТТЕР

1. Кыргыз тилинде канча сөз түркүмү бар?

а) 8; б) 10; в) 12; г) 14; д) 1.

2. Төмөнкү сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшүнүн кайсынысы туура?

а) зат атооч, сан атооч, сын атооч, ат атооч, этиш, тактооч, каратма сөз, киринди сөз;

б) зат атооч, сан атооч, сын атооч, ат атооч, этиш, сырдык сөз, тактооч, атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч;

в) зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч, тууранды сөз, сырдык сөз, бөлүкчө, байламта, жандооч, модалдык сөздөр;

г) сан атооч, сын атооч, тактооч, зат атооч, ат атооч, киринди сөз, каратма сөз, сырдык сөз, тууранды сөз, чакчыл, атоочтук, кыймыл атооч, байламта, бөлүкчө;

д) зат атооч, сан атооч, сын атооч.

3. Сөз түркүмдөрүн грамматиканын кайсы бөлүмү үйрөтөт?

а) фонетика;

б) морфология;

в) лексикология;

г) графика;

д) синтаксис.

4. Сөз түркүмдөрүнүн кайсы бөлүнүшү туура?

а) маани берүүчү сөз түркүмдөрү, кызматчы сөз түркүмдөрү, өзгөчө сөз түркүмү;

б) маани бербөөчү жана кызматчы сөз түркүмдөрү;

в) кызматчы жана өзгөчө сөз түркүмдөрү;

- г) жөнөкөй сөз түркүмдөрү, татаал сөз түркүмдөрү;
- д) чоң сөз түркүмдөрү, кичине сөз түркүмдөрү.

5. Сөз түркүмдөрү кандай жолдор менен жасалат?

- а) лексикалык жана семантикалык жол;
- б) синтаксистик жана морфологиялык жол менен;
- в) фонетикалык жана лексикалык жол;
- г) синтаксистик жана фонетикалык жол менен;
- д) тике жана кыйыр жол менен.

6. Мүчөлөрдүн кандай түрлөрү бар?

- а) сөзгө уланбаган мүчөлөр;
- б) сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү, форма жасоочу мүчө;
- в) форма жасабаган мүчө;
- г) татаал жана жөнөкөй;
- д) маани берүүчү жана маани бербөөчү.

7. Уңгуга берилген төмөнкү эреженин кайсынысы туура?

- а) сөздүн айрым бөлүктөргө ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбой турган, лексикалык маанини билдирген эң негизги бөлүгү;
- б) сөзгө кошулган кошулма;
- в) ойдун эң майда бөлүкчөлөрү;
- г) сөздүн жасалышы жана өзгөрүшү;
- д) сүйлөмдүн түрү.

8. Мүчөгө берилген төмөнкү эреженин кайсынысы туура?

- а) уңгуга уланган сөздүн кошумча бөлүгү;
- б) уңгунун маанисин өзгөртүүчү бөлүк;
- в) уланган сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүүчү бөлүгү;
- г) сөзгө жаңы маани берүүчү бөлүк;
- д) сөзгө маани берүүчү уютку.

9. Тактооч сөз түркүмүнүн кайсы бөлүгүнө кирет?

- а) кызматчы сөз түркүмдөрүнө;
- б) модалдык сөз түркүмүнө;

- в) маани берүүчү сөз түркүмүнө;
- г) өзгөчө сөз түркүмүнө;
- д) мазмун бербөөчү.

10. Тактоочторду тапкыла.

- а) жөнүндө, тууралуу, чейин, ооба;
- б) азыр, эртең, көп, аз, бүгүн;
- в) качан, кайдан, эмне, ким;
- г) менен, үчүн, сыяктуу, дейре;
- д) бир, эки, үч, төрт.

11. Тактоочтор маанисине карай канчага бөлүнөт?

- а) төрткө;
- б) алтыга;
- в) бешке;
- г) сегизге;
- д) бөлүнбөйт.

12. Тактоочтор кандай жолдор менен жасалат?

- а) фонетикалык, лексикалык жана семантикалык жол;
- б) морфологиялык жана синтаксистик жол;
- в) морфологиялык жана лексикалык жол менен;
- г) мүчөлөр аркылуу, негиз аркылуу;
- д) сөздүн уңгусу аркылуу.

13. Тактоочторду кайсы мүчөлөр жасайт?

- а) -луу, -ган, -ар, -бас, -лар;
- б) -ча, -лап, -чылап, -чалык, -гы + -сың;
- в) -нын, -га, -да, -дан;
- г) -лык, -чылык, -ма, -ым;
- д) -пыз, -сыз, -кыз.

14. Тактоочтор түзүлүшүнө карай канчага бөлүнөт?

- а) экиге;
- б) үчкө;
- в) төрткө;
- г) алтыга;
- д) бөлүнбөйт.

15. Тактоочтор сүйлөмдө көбүнчө кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат?

- а) баяндоочтун;
- б) ээнин;
- в) аныктоочтун;
- г) бышыктоочтун;
- д) илик жөндөмөнүн.

16. Тууранды сөздөр кайсы сөз түркүмдөрүнө кирет?

- а) кызматчы;
- б) жандооч;
- в) маани берүүчү;
- г) өзгөчө сөз түркүмү;
- д) негизги сөз түркүмү.

17. Тууранды сөзгө берилген кайсы эреже туура?

- а) кыймыл-аракеттин атын билдирет;
- б) жандуу, жансыз нерселерден чыккан үндү, табышты, элести билдирүү иретинде айтылат;
- в) заттын сын-сыпатын билдирет;
- г) адамдын ички сезимин билдирет;
- д) адамдын сүйлөөдөн көздөздөлгөн максатын билдирет.

18. Тууранды сөздөр кандай жолдор менен жасалат?

- а) морфологиялык жана синтаксистик;
- б) лексикалык, синтаксистик;
- в) фонетикалык, этимологиялык жол;
- г) жак мүчөлөр, көптүк мүчөлөр аркылуу;
- д) чыныгы жана жасалма.

19. Тууранды сөздөрдү тапкыла.

- а) ары-бери, өйдө-төмөн, эртели-кеч;
- б) аз-аздан, үймө-үй, өйдө-төмөн;
- в) ары-бери, кийин, жана, кышын;
- г) тарс-тарс, шака-шака, лып-лып, зыр, шанк, жарк-журк;
- д) бир-бирден, үйлөп-жайлап, келди-кетти.

20. Тууранды сөздөр маанисине карата канчага бөлүнөт?

- а) экиге;
- б) үчкө;
- в) төрткө;
- г) бөлүнбөйт;
- д) он экиге.

21. Кош, кошмок сөз түрүндөгү тууранды сөздөр кандай жазылат?

- а) арасына дефис коюлбай ар башка;
- б) арасына дефис коюлуп;
- в) арасына үтүр коюлуп, бөлөк;
- г) бирге жазылат;
- д) аягына суроо белгиси коюлуп.

22. Сырдык сөздөр сөз түркүмдөрүнүн кайсы түрүнө кирет?

- а) маани бербөөчү (кызматчы) сөз түркүмдөрүнө;
- б) маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө;
- в) өзгөчө сөз түркүмдөрүнө;
- г) модалдык сөз түркүмүнө;
- д) биринчилик сөз түркүмүнө.

23. Сырдык сөздөргө берилген кайсы эреже туура?

- а) кыймыл-аракетти билдирет;
- б) заттардын сын-сыпатын күчөтөт;
- в) кыймыл-аракеттин элесин билдирет;
- г) сүйлөмгө мүчө боло албаган, адамдардын ички сезимин жана айбанаттарга карата эрктик мамилени билдирет;
- д) адамдын ички сырын туюнткан сөздөр.

24. Сырдык сөздөр маанисине карата канча топко бөлүнөт?

- а) экиге;
- б) үчкө;
- в) төрткө;
- г) бешке;
- д) алтыга.

25. Сырдык сөздөрдү тапкыла.

- а) менимче, ошончо, сенче;
- б) көп, аз, артык, кыйын;
- в) бали, пай-пай, бах, аттиң, кош;
- г) тырп этип, жарк-журк этип, чолтоң-чолтоң;
- д) балким, имиш, чамасы.

26. Сырдык сөздөрдүн тыныш белгилерин аныктагыла.

- а) сүйлөмдүн башында, ортосунда, аягында келсе, эч кандай белги коюлбайт;
- б) сүйлөмдүн башында, ортосунда келсе өзүнөн мурун, сүйлөмдүн аягында өзүнөн кийин үтүр коюлат;
- в) сүйлөмдүн башында өзүнөн кийин, сүйлөмдүн ортосунда эки жагынан, аягында өзүнөн мурун үтүр коюлат;
- г) ар дайым сырдык сөздөрдөн кийин суроо коюлат;
- д) ар дайым баш тамга менен жазылат.

27. Төмөнкү эрежелерден кызматчы сөздөрдүн аныктамасын белгиле.

- а) өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр;
- б) сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарган сөздөр;
- в) өз алдынча турганда лексикалык маанини билдирбеген, тиешелүү болуп айтылган сөзгө кошумча маани берген, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турган сөздөр;
- г) өзгөчө сөз түркүмдөрү;
- д) сүйлөмдүн уккулуктуу болушун камсыздайт.

28. Кызматчы сөздөргө кайсы сөздөр кирет?

- а) чакчылдар, атоочтуктар, кыймыл атоочтор;
- б) жандоочтор, бөлүкчөлөр, байламталар, модалдык сөздөр;
- в) аныктооч, толуктооч, бышыктооч;
- г) тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, киринди сөздөр;

д) илик, барыш, табыш.

29. Жандоочтор деп, кандай сөз түркүмүн айтабыз?

а) лексикалык мааниге ээ болгон, сөздөрдү өз ара байланыштырган сөздөрдү;

б) кошумча кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү;

в) өз алдынча турганда лексикалык маанини билдире албаган, сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылган, же аларга кошумча маани берген сөздөрдү;

г) сүйлөмдө дайм ээни жандап келүүчү сөздөрдү;

д) илимий сөздөрдү.

30. Жандоочторду тапкыла.

а) жана, менен, себеби, анткени;

б) албетте, сөзсүз, шексиз;

в) аркылуу, сайын, жөнүндө, чейин;

г) эгерде, мейли, бирок, же болбосо;

д) да, а, имиш, чейин.

31. Жандоочтор катышкан сөз тизмектерин аныкта.

а) шаарды карай, мектепке чейин, менден мурун;

б) келген себеби, ошентип келди, ошондой болсо да, кантсе да;

в) албетте барам, сөзсүз келем, сарайга окшойт;

г) келиши мүмкүн, барышы керек, ырас айтат;

д) бара жатам, келе жатат, өтүп кетти.

32. Жандоочтор кайсы жөндөмөлөр менен айкашат?

а) илик, жатыш, чыгыш, табыш;

б) атооч, табыш, барыш, чыгыш;

в) жатыш, илик, барыш;

г) атооч, барыш, чыгыш;

барыш, жатыш, илик.

33. Жандоочтор өз алдынча турганда, сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарат?

а) ээлик, баяндоочтук, толуктоочтук;

б) бышыктоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук;

- в) сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт;
- г) баяндоочтук, ээлик;
- д) этиш, тактооч.

34. Байламталар деген кандай сөз түркүмү?

а) өз алдынча турган лексикалык мааниге ээ болгон, сүйлөмдүн баш мүчөлүк милдетин аткарган сөздөр;

б) лексикалык маанини билдире албаган, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырган кызматчы сөздөр;

в) заттын кимге, эмнеге таандык экенин билдирген сөз түркүмү;

г) заттардын сын-сыпатын күчөтүп көрсөткөн сөз түркүмү;

д) сүйлөмдүн мазмунун байытуучу сөз түркүмү.

35. Төмөнкү мисалдардан байламталарды тапкыла.

а) Эрте келди, кеч кетти, жай сүйлөдү, шашып кетти.

б) Асан менен келди, эми жөнөдү.

в) Китепти көп окугула, себеби китеп силерге акыл үйрөтөт. Нечен вагондор өттү, бирок биринен да Майсалбекти учурата албады. Жапар менен Айша сабагына жөнөдү.

г) Бектур жана келди.

д) Алар нары кетишти, эми иш башталат.

36. Төмөнкү мисалдардан байламталарды таап көрсөт.

а) кийин, мурун, үчүн, сайын;

б) да, же, менен, жана, себеби;

в) көздөй, дейре, жөнүндө;

г) ары, бери, сыяктуу, үчүн;

д) анткени, себеби, андыктан.

37. Байламталардын маанисине карай канчага бөлүнөрүн тапкыла.

а) үчкө;

- б) төрткө;
- в) алтыга;
- г) жетиге;
- д) бешке.

38. Төмөнкү байламталардан байланыштыргыч байламталарды тапкыла.

- а) же, же болбосо, ошентсе да;
- б) себеби, анткени, ошон үчүн, эгерде;
- в) канча — ошончо, кандай — ошондой, эмне үчүн;
- г) жана, жана да, менен, дагы, жана дагы;
- д) балким, кыязы, чамасы.

39. Же, же болбосо, болбосо кайсы байламталар?

- а) байланыштыргыч;
- б) божомолдогуч;
- в) каршылагыч;
- г) себеп-натыйжалагыч;
- д) негизги.

40. Жана, менен деген сөздөрдүн байламта же байламта эмес экенин аныкта.

- а) Дайыр менен Калыйнурдун эрдигин бүт кыргыз эли билет.
- б) Эмгек менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт.
- в) Силер жана кайда жүрдүңөр эле, биз силерди таппай койдук.
- г) Сен мени менен барасыңбы?
- д) Мен жана көчөбүздүн башында жаңы курулган дүкөндөн быштак сатып алдым.

41. Божомолдогуч байламталар кайсылар?

- а) Бир өңчөй мүчөлөрдү же татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып, аларды божомолдоо үчүн колдонулат;
- б) Бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин божомолдойт;
- в) Карама-каршы айтылган ойду божомолдойт;
- г) Баш сүйлөмдүн маанисин божомолдойт;
- д) Сүйлөмдүн чын же жалгандыгын божомолдойт.

42. Төмөнкү мисалдардан жөнөкөй жана татаал байламталарды тапкыла.

- а) жана, менен, да, дагы, себеби, анткени;
- б) ал эми, анткени менен, ошол себептүү, эмне үчүн десен;
- в) демек, ошентип, аны, менен;
- г) качантан бери, качанга чейин, жана дагы, кана;
- д) аны менен, көпкө чейин, себеби.

43. Себеп-байламталар кайсылар?

- а) эгер, эгерде;
- б) кандай, ошондой, канчалык, ошончолук;
- в) анткени, себеби, эмне үчүн десен, ошол себептүү;
- г) жана, ары, жана дагы, анткени менен;
- д) себеби, менен, кантип.

44. Байламталарга кандай тыныш белгилери коюлат?

- а) байламталардан кийин сызыкча коюлат;
- б) кайталанып айтылган байламталардан кийин ар дайым үтүр коюлбайт;
- в) татаал сүйлөмдү тутумдаштырган байламталардан мурун же кийин эч кандай тыныш белгиси коюлбайт;
- г) байламталардын аткарган синтаксистик кызматына карай тыныш белгилеринин коюлушу ар түрдүү;
- д) сүйлөмдө сөзсүз тырмакча менен ажыратылат.

45. Төмөнкү байламталардын тыныш белгилеринин кайсынысы туура коюлган?

- а) Асан келип кетти. Бирок, келген себебин айткан жок.
- б) Жаз чыкты, жана күн да жылый баштады.
- в) Окуунун отличниги болдум, себеби сабакка жакшы даярданчумун.
- г) Ай карангы жана, айыл ичи жымжырт.
- д) Жумуштун көптүгүнөн барганга да чолоом тийбей жатат.

46. Бөлүкчө эмне үчүн кызматчы сөздүн бир түрү?

- а) негизги кыймыл-аракеттин кошумча кыймыл-аракетин билдирет;
- б) кыймыл-аракеттин, ал-абалдын атын билдирет;
- в) өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болбогон, сүйлөмдөгү сөздөргө же сүйлөмдөргө ар түрдүү кошумча маанини билдирген кызматчы сөздөр;
- г) сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштырат;
- д) сүйлөмдүн бөлүгү болуп саналат.

47. Төмөнкү мисалдардан бөлүкчөлөрдү тап:

- а) ырас, балким, ооба, шексиз;
- б) же, же болбосо, андыктан, ошондуктан;
- в) го, гана, абдан, өтө, ыя, эч, белем, бейм;
- г) мурунтан, жайында, күн-түн;
- д) негедир, кантип, качан.

48. Бөлүкчөлөр мааниси боюнча канчага бөлүнөт?

- а) төрткө;
- б) алтыга;
- в) жетиге;
- г) сегизге;
- д) экиге.

49. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бөлүкчө?

- а) гана, эле, түк, дале, так, такыр, ээ, белем, куду;
- б) ага-ини, жер-суу, кызыл-тазыл, мал-сал;
- в) ким, эмне, кайсы, качан, кандай;
- г) окуу, иштөөчү, өрмөк, боёк;
- д) атамдан, апамдан, эжемден.

50. Төмөнкү эле деген сөздүн кайсынысы бөлүкчө?

- а) Окуучулар келишкен эле.
- б) Окуучулар эле келишкен.
- в) Мен жардамдашкан элем.
- г) Ал сабакты жакшы окуучу эле.
- д) Эң эле сонун мезгил бул жаз.

51 Төмөнкү эч деген сөздүн кайсынысы тангыч бөлүкчө?

- а) Эч барган жокмун?
- б) Эч качан барган жокмун.
- в) Эч ким келген жок.
- г) Эч бир билген жокмун.
- д) Эч качан унутпаймын.

52. Төмөнкү сүйлөмдөн аныктагыч-тактагыч бөлүкчөнү тап.

- а) Той да болор, тойдун эртеси да болор.
- б) Кыш чыкты да, жаз келди.
- в) Кар да кетти, байчечекей да чыкты.
- г) Биздин күнүбүз да эл менен, бактыбыз да эл менен.
- д) Мен да, сен да мекен үчүн жооптуубуз.

53. Модалдык сөзгө берилген эрежени кайсынысы туура?

- а) адамдын ички сезимин билдирүүчү сөздөр;
- б) сөздөргө же сүйлөмгө кошумча маани берүүчү сөздөр;
- в) сүйлөмдүн тизмегинде туруп, айтылуучу ойдун чындыкка карата болгон ар түрдүү маанилерин, кырдаалын, божомолдоо, ырастоо маанисин билдирген кызматчы сөздөр;
- г) бирөөгө тике арналып, чакыруу иретинде айтылган сөздөр;
- д) адамдын ойлогон оюн билдирген сөздөр.

54. Модалдык сөздөр маанилерине карата канчага бөлүнөт?

- а) экиге;
- б) үчкө;
- в) төрткө;
- г) бешке;
- д) бөлүнбөйт.

55. Модалдык сөздөр катышкан сүйлөмдү тап:

- а) Бара келсе болмок экен, жок дегенде.
- б) Ачыгын айтканда, сиздин пикириңиз мага көптөн бери белгилүү эле.
- в) Албетте, мындай ишти уланта берүү керек.
- г) Бул иш, башкача айтканда, жаштардын колунан келет.
- д) Кара кылды как жарган калыс болоор.

56. Модалдык сөздөр төмөндөгү кайсы вариантта туура берилген?

- а) албетте, ырас, сөзсүз, балким, мүмкүн, чамасы;
- б) тилекке каршы, башкача айтканда, менин оюмча, чындыгында;
- в) кандай болбосун, бактыга жараша, шексиз;
- г) көрүнөт, окшойт, ырас болду, келсе керек;
- д) гана, бейм, куду.

57. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн модалдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү тап.

- а) Албетте, мен бүгүн жолго чыгам. Сөзсүз, окуучулар келишет. Ырас, анда Бектургандын турмушу оор болчу.
- б) Анын келери шексиз. Сенин китебиң кана.
- в) Ушул жерден кош теректер даана көрүнөт. Биз билим алууга тийишпиз.
- г) Окуучулар биздин келечегибиз.
- д) Сенин билетиң кайсы күнгө?

58. Модалдык сөздөрдүн тыныш белгилерин аныкта.

- а) модалдык сөздөр сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин дайыма сызыкча коюлат;
- б) модалдык сөздөр сүйлөмдүн башында, ортосунда, аягында келсе, эч кандай тыныш белгилери коюлбайт;
- в) модалдык сөздөр сүйлөмдүн башында келсе өзүнөн кийин, ортосунда келсе, эки жагынан, аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат;

- г) белги коюлбайт;
- д) тырмакча менен ажыратылат.

59. Тексттин бөлүктөрүнүн аталышы кайсы вариантта туура көрсөтүлгөн?

- а) абзац, тема, идея;
- б) ойдун башталышы, өнүгүшү, аякташы;
- в) тексттин планы, аты, темасы;
- г) микротема, аты, темасы;
- д) биринчи абзац, ортоңку абзац, соңку абзац.

60. Асан шаарга келди ... шаарга биринчи келиши ... шаар абдан кооз көрүндү. Орундуу кайталоо үчүн көп чекиттин ордуна коюла турган сөздөр.

- а) Асан;
- б) бүгүн, ошентип;
- в) быйыл, бул;
- г) анын, ага;
- д) себеби, анткени, мүмкүн.

61. Орунсуз кайталоого берилген мисал кайсы катарда туура көрсөтүлгөн?

- а) Шибердин көркү — мал менен, Жылкынын көркү — жал менен.
- б) Мен бүгүн эртең менен эрте турдум. Мен бүгүн сабакка эрте келдим.
- в) Күндөн күндөн күн өтүп,
Күн мезгили келиптир.
- г) Мен бир ыр жаздым. Ал ырды эч кимге көрсөтө элекмин.
- д) Менин жазган ырларым дилимдин жаңырыгы.

62. Өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болбогон жана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаган сөздөр.

- а) апа, сен, бүгүн;
- б) калемсап, кептер, конфет;
- в) гана, эч, чылк, тарс
- г) китеп, саат;
- д) чайнек, пияла, китеп.

63. Морфология илими... жөнүндөгү илим. Эрежени толуктагыла.

- а) сөз түркүмдөрү;
- б) уңгу, мүчөлөр;
- в) мүчөлөр, алардын түрлөрү;
- г) сөздөрдүн жасалышы, мүчө, алардын түрлөрү жана сөз түркүмдөрү;
- д) тыныш белгилери.

64. Арабалардын дөңгөлөктөрү кыйкылдап-чийкылдап кетип баратты. Тууранды сөздөрдүн мүнөздөмөсү.

- а) татаал тууранды сөз;
- б) компоненттери жарым-жартылай маани берүүчү элес тууранды сөз;
- в) татаал дабыш тууранды сөз;
- г) компоненттери толук маани берүүчү тууранды сөз;
- д) жай тууранды сөз.

65. Же, бирок, ошентсе да. Бул байламталардын түрү төмөнкү кайсы вариантта туура берилген?

- а) каршылагыч;
- б) байланыштыргыч;
- в) ажыраткыч;
- г) себеп;
- д) жөнөкөй.

66. Төмөнкү варианттардан кайсы бири туунду тактооч?

- а) ылдам;
- б) бетме-бет;
- в) жазында;
- г) түнү бою;
- д) таң атты.

67. Төмөнкү варианттардан кайсы бири кош сөз түрүндөгү тактоочтор?

- а) кызыл-жашыл, көк ала;
- б) бат-бат, кез-кезде, бетме-бет;

- в) кыз-кыркын, бала-чака, нан-пан;
- г) Ысык-Көл, Кара-Балта, Ысык-Ата;
- д) Ата-Мекен, Асан-Үсөн, аки-чүкү.

68. Төмөнкү варианттардан кайсы биринде сырдык сөздөргө тыныш белгиси туура коюлган?

- а) Чү, жаныбарым, Чоңтору, чү.
- б) Чү жаныбарым, Чоңтору чү.
- в) Чү жаныбарым Чоңтору чү!
- г) Чү, жаныбарым Чоңтору, чү!
- д) Чү! Жаныбарым Чоңтору! Чү!

69. Сөз менен сөздү, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырган байламталар.

- а) ажыраткыч;
- б) себеп-натыйжалаш;
- в) бириктиргич;
- г) каршылагыч;
- д) татаалдаткыч.

70. Кызматчы сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрүнөн айырмасы кайсы?

- а) маани бериши;
- б) сүйлөмгө мүчө боло алышы;
- в) сүйлөмгө мүчө боло албашы;
- г) сүйлөмдө баш мүчөлүк гана милдетти аткарышы;
- д) сүйлөмгө адабий көрк бериши.

71. Божомолдогуч байламта катышкан сүйлөм:

- а) Асек-ары таланттуу, ары билимдүү;
- б) Ал бүгүн келет, себеби сабагы бар;
- в) Төө канча болсо, ошончолук жүк табылат;
- г) Бүгүн жаан жаайт, же жаабайт;
- д) Мен жумушумду бүгүн бүтүрбөсөм болбойт.

72. Киринди сөз сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин ... коюлат. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздү коюп, эрежени толукта.

- а) илеп белгиси;

- б) кош чекит;
- в) үтүр;
- г) көп чекит;
- д) тырмакча.

73. Эң, өтө, абдан, чылк. Бул берилгендер бөлүкчөнүн кайсы түрүнө таандык?

- а) аныктагыч;
- б) таңгыч;
- в) божомолдогуч;
- г) күчөткүч;
- д) салыштырма.

74. Төмөнкү берилген варианттардын кайсы бири тыныш белгиси туура коюлган сүйлөм?

- а) Күн чайыттай ачык тоолор асманга карай, боорлорун керет.
- б) Күн чайыттай ачык, тоолор асманга карай боорлорун керет.
- в) Күн, чайыттай ачык, тоолор асманга карай боорлорун керет.
- г) Күн чайыттай ачык тоолор, асманга карай боорлорун керет.
- д) Күн чайыттай ачык: тоолор, асманга карай, боорлорун керет.

75. Цитата көбүнчө ... мүнөздүү чыгармалардын стили.

- а) көркөм адабий чыгармаларга;
- б) илимий эмгектерге;
- в) иш кагаздарына;
- г) оозеки кепке;
- д) диалогго.

76. Мүнөздөмө, ишеним кат кайсы иш кагаздарына кирет?

- а) официалдуу;
- б) официалдуу эмес;
- в) публицистикалык чыгармаларга;

- г) илмий эмгектерге;
- д) көркөм.

77. Публицистикалык стилге мисал.

- а) журналдык, гезиттик макала;
- б) отчет, иш план;
- в) арыз, мүнөздөмө;
- г) ыр, аңгеме, макал-ылакап;
- д) повесттер, коэмалар, романдар.

78. Гезиттик, журналдык макала, кабарлар кайсы стилге таандык?

- а) илимий;
- б) публицистикалык;
- в) көркөм;
- г) иш кагаз;
- д) күндөлүк.

79. Төмөнкү варианттардан кайсы биринде карама-каршы багыныңкы сүйлөм берилген?

- а) Талант үйгө келсе, үйдүн ичи караңгы;
- б) Адам зарын адам гана укпаса, башка эч ким укпайт;
- в) Асмандан балкып күн тийсе, астындагы кар ээрийт;
- г) Ырыс алды ынтымак;
- д) Бектемир телефонду жакшы түшүнөт.

80. Кайсы сөз ташымалданбайт?

- а) станция;
- б) КЭР;
- в) жарык;
- г) килограмм;
- д) киловатт.

81. Туура жазылган сүйлөмдү белгиле.

- а) Бишкек Ош жолу;
- б) “Бишкек Ош” жолу;

- в) Бишке; Ош жолу;
- г) Бишкек - Ош жолу;
- д) Бишкек-Ош жолу.

82. Ээнин милдетин кайсы сөз түркүмдөр? аткарат?

- а) жандооч, тууранды сөз;
- б) зат атооч, ат атооч;
- в) байламта, бөлүкчө;
- г) бөлүкчө, чакчыл;
- д) этиш, нагыз сын атооч.

83. “Ал — көптү көргөн карыя” деген сүйлөмдүн ээси кайсы сөз түркүмүнөн?

- а) зат атооч;
- б) ат атооч;
- в) кыймыл атооч;
- г) тактооч;
- д) атоочтук.

84. Көркөм адабияттын стили функциональдык стилдин түрү боло алабы?

- а) болбойт;
- б) болот;
- в) жок;
- г) мүмкүн эмес;
- д) бардык жооптор туура эмес.

85. Илимий стиль функциональдык стилдин түрү боло алабы?

- а) болбойт;
- б) жок;
- в) мүмкүн эмес;
- г) болот, бирок айрым учурларда гана;
- д) болот.

86. Иш кагаздар стили функциональдык стилдин түрү боло алабы?

- а) мүмкүн эмес;

- б) жок;
- в) болбойт;
- г) болот;
- д) бардык жооптор туура.

87. Кайсы сөз илимий стилге мүнөздүү эмес?

- а) кымбаттуу;
- б) уйкаштык;
- в) аныктооч;
- г) сөз айкашы;
- д) илимий.

88. Кайсы сөз илимий стилге мүнөздүү?

- а) темир жолу;
- б) татаал сүйлөм;
- в) асфальт жол;
- г) шагыл жол;
- д) кышкы кеч.

89. Сен окуган “Кыргыз тили” китеби кайсы стилде жазылган?

- а) иш кагаздар;
- б) көркөм;
- в) публицистикалык;
- г) илимий;
- д) сүйлөшүү.

90. Кайсы сөз көркөм стилге мүнөздүү?

- а) зат атооч;
- б) кымбаттуум;
- в) ишеним кат;
- г) расмий визит;
- д) тарыхый чыгарма.

91. Кайсы сөз көркөм стилге мүнөздүү эмес?

- а) атаке;
- б) энеке;
- в) инижан;

- г) токтун чыңалуусу;
- д) урматтуулар.

92. Көркөм стилде кандай сөздөр көп керектелет?

- а) термин;
- б) өздөштүрүлгөн сөздөр;
- в) боёктуу сөздөр;
- г) орой сөздөр;
- д) кесиптик сөздөр.

93. Көркөм стилдин түрлөрүн белгиле.

- а) өмүр баян, арыз;
- б) баш макала;
- в) илимий макала;
- г) токтом, буйрук;
- д) аңгеме, интермедия.

94. Көркөм стиль кайсы стилистиканын бир түрү?

- а) функциогальдык;
- б) лексикалык;
- в) фонетикалык;
- г) синтаксистик;
- д) морфологиялык.

95. Сүйлөшүү стилине кайсы сөз мүнөздүү?

- а) табышмак;
- б) түрдүү интонация, пауза;
- в) интермедия;
- г) ыр;
- д) жаңылмач.

96. Кайсы стилде “мен” ат атоочунун ордуна “биз” ат атоочу колдонулат?

- а) арыз;
- б) түшүнүк кат;
- в) публицистикалык;
- г) дайыма;
- д) илимий.

97. “Сиз” ат атоочу кайсы стилде кенири колдонулат?

- а) илимий;
- б) иш кагаздар;
- в) публицистикалык;
- г) сүйлөшүү;
- д) көркөм.

98. Төмөнкүлөрдүн кайсы бири официалдуу эмес иш кагаздарына таандык?

- а) Өмүр баян;
- б) Банк эсеп кагаздары;
- в) Президенттин буйруктары;
- г) ыр;
- д) Жомоктор.

99. Берилген кайсы суроо орун тактоочтун суроосу боло алат?

- а) кайда?
- б) ким?
- в) эмне үчүн?
- г) кантип?
- д) жакшыбы?

100. Шарттуу байламтаны көрсөт.

- а) эмнегедир;
- б) эгер, эгерде;
- в) кандайдыр бир;
- г) шарт;
- д) татаал.

ТЕСТТЕРДИН ЖООПТОРУ

1 в,	2 в,	3 в,	4 а,	5 б,	6 б,
7 а,	8 а,	9 в,	10 б,	11 а,	12 б,
13 б,	14 а,	15 б,	16 г,	17 г,	18 б,
19 а,	20 г,	21 а,	22 б,	23 в,	24 г,
25 б,	26 в,	27 в,	28 г,	29 в,	30 а,
31 г,	32 г,	33 г,	34 б,	35 г,	36 а,
37 г,	38 б,	39 а,	40 а,	41 г,	42 г,
43 а,	44 г,	45 г,	46 г,	47 г,	48 г,
49 б,	50 г,	51 в,	52 в,	53 г,	54 а,
55 г,	56 а,	57 а,	58 г,	59 б,	60 а,
61 г,	62 б;	63 а,	64 б,	65 в,	66 а,
67 а,	68 б,	69 в,	70 в,	71 в,	72 г,
73 в,	74 а,	75 г,	76 в,	77 б,	78 в
79 б,	80 в,	81 г,	82 б,	83 а,	84 а,
85 б,	86 в,	87 г,	88 в,	89 в,	90 в,
91 г,	92 а,	93 б,	94 а,	95 г,	96 в,
97 б,	98 в,	99 а,	100 а.		

М А З М У Н У

Кыргыз адабий тили жөнүндө түшүнүк.....	4
1–15-§. Байланыштуу кеп.....	7–58
16–25-§. Морфология жана орфография.....	59–78
26–30-§. Өзгөчө сөз түркүмдөрү.....	79–87
31–33-§. Сырдык сөздөр.....	88–97
34–35-§. Жандоочтор.....	98–100
36–44-§. Байламталар.....	102–118
45–46-§. Бөлүкчөлөр.....	119–122
47–49-§. Модалдык сөздөр.....	123–128
50-§. Өтүлгөн материалдарды жыйынтыктоо (кайталоо) сабагы.....	129
Окуучулардын алган билимин, машыккандыгын жана көнүккөндүгүн текшерүү үчүн тесттер.....	135

М-36 Мусаева В. жана башк.

Кыргыз тили: (Жалпы орто билим берүүчү мектептердин 7-класс окуучулары үчүн окуу китеби): төрт басылышы В.Мусаева, С.Үсөнбаев, С.Тойчубаева. — Т.: “SHARQ”, 2017 — 160 бет.

I. Мусаева В. жана башкалар.

ISBN 978-9943-26-653-7

УЎК: 722.413

КБК 231(075)

**VENERA MUSAYEVA,
SADIQ USENBAYEV,
SAHIBA TO'YCHUBAYEVA**

QIRG'IZ TILI

Umumiy o'rtata'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan to'rtinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
Aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2017

Редактору	<i>А. Зултихаров</i>
Басманын редактору	<i>Р. Ярлакабов</i>
Көркөм редактору	<i>Ф. Башарова</i>
Техн. редактору	<i>Р. Бобохонова</i>
Компьютерде даярдаган	<i>Л. Цой</i>

Басууга кол коюлду 15.05.2017-ж. Офсеттик ыкмада басылды.

Форматы 60x90¹/₁₆. “Times Kaz” гарнитурасы. Кегели 12, 11.

Шарттуу басма табагы 10,0. Эсептик басмы табагы 9,85.

Нускасы 720. Келишим № 17-395.

Өзбекстан басма сөз жана маалымат агенттиги
«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүнүн
басмаканасында басылды. Ташкент, 100129, Навоий көчөсү, 30-үй.

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Китептин алынган-дагы абалы	Класс жетекчиси-нин колу	Китептин тапшырылган-дагы абалы	Класс жетекчиси-нин колу
1						
2						
3						
4						
5						

Окуу китебин ижарага бергенде жана окуу жылынын аягында кайтарып алганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан баалоонун төмөнкү критерийлеринин негизинде толтурулат

Жаңы	Окуу китебин пайдаланууга алгачкы жолу берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, китептин негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, жыртылбаган, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эзилген, бир аз чийилип, беттери тытылган, китептин негизги бөлүгүнөн ажыраган түрү бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлуу ремонттолгон. Көчкөн барактары кайра ремонттолгон, айрым беттери чийилген.
Канааттандырарсыз	Мукабасына чийилген, ал жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарсыз ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетишпейт, чийип, боуп ташталган, окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

М-36 Мусаева В. жана башк.

Кыргыз тили: (Жалпы орто билим берүүчү мектептердин 7-класс окуучулары үчүн окуу китеби): төрт басылышы В.Мусаева, С.Үсөнбаев, С.Тойчубаева. — Т.: “SHARQ”, 2017 — 160 бет.

I. Мусаева В. жана башкалар.

ISBN 978-9943-26-653-7

УЎК: 722.413

КБК 231(075)

**VENERA MUSAYEVA,
SADIQ USENBAYEV,
SAHIBA TO'YCHUBAYEVA**

QIRG'IZ TILI

Umumiy o'rtata'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan to'rtinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
Aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2017

Редактору	<i>А. Зултихаров</i>
Басманын редактору	<i>Р.Ярлакабов</i>
Көркөм редактору	<i>Ф.Башарова</i>
Техн. редактору	<i>Р.Бобохонова</i>
Компьютерде даярдаган	<i>Л. Цой</i>

Басууга кол коюлду 15.05.2017-ж. Офсеттик ыкмада басылды.

Форматы 60x90¹/₁₆. “Times Kaz” гарнитурасы. Кегели 12, 11.

Шарттуу басма табагы 10,0. Эсептик басмы табагы 9,85.

Нускасы 98. Келишим № 17-396.

Өзбекстан басма сөз жана маалымат агенттиги
«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүнүн
басмаканасында басылды. Ташкент, 100129, Навоий көчөсү, 30-үй.